

O ETAPAMA U RAZVOJU HRVATSKOG DRUŠTVA I
O PERIODIZACIJI HRVATSKE POVIJESTI DO 13. STOLJEĆA*Ivo Goldstein*

Svaki pokušaj raspravljanja o periodizaciji hrvatske povijesti nužno nas vraća na pitanje što bi termin »periodizacija« u teoriji trebao predstavljati ili značiti. Moguće je izabrati jednu ili više definicija, spomenutih u enciklopedijama, pojedinim raspravama ili priručnicima. Jedna od prihvatljivih definicija, naprimjer, bila bi da je periodizacija postupak distribuiranja povijesnih događaja prema nekim shematičnim jedinstvima koja historičar uspostavlja na temelju vlastitog znanstvenog viđenja. Bila bi to opća, vjerojatno za malo koga sporna definicija.

U svakom suvremenom historiografskom istraživanju kojem je »condicio sine qua non« sinteza te objašnjenje prikupljenih podataka, periodizacija je i nuždan dio historičareve teorijske koncepcije. Ona je, smatram, nužna ukoliko hrvatska medijevistika želi krenuti naprijed, pravcem koji su već ucrtale druge društvene znanosti, a i mnoge evropske historiografije — valjalo bi, naime, definitivno pomaknuti cilj istraživanja od pojedinačne činjenice prema društvu, od opisa prema objašnjenju. Istodobno, bilo bi potrebno što je više moguće kloniti se pokušaja da se odgovara na stara pitanja na kojima se često beskorisno trošila sva erudicija i polemički naboje hrvatske medijevistike, jer se pravi odgovori, ako dosada nisu nađeni, neće naći ni u budućnosti. Iznosit će se stari argumenti, a osnovno bi bilo nastojati da se postavljaju nova pitanja. Zbog toga je periodizacija važna — ona odražava osnovne metodološke i teorijske, pa čak i filozofske stavove historičara na osnovi kojih on i vrši sistematizaciju materijala i povijesna uopćavanja.

Vraćajući se konkretnoj temi — periodizaciji hrvatske srednjovjekovne povijesti, suočavamo se s neprijepornom činjenicom da se dosada o njoj relativno malo diskutiralo i još manje pisalo. Izuzetak je tome rasprava T. Smičiklasa »O razdiobi povijesti hrvatske u četiri periode ili dobe — glavne karakteristike svake dobe«,¹ napisane prije više od 100 godina. Prvo razdoblje bi, po Smičiklasu, trajalo od dobe do 1102. godine, a drugo — od 1102. do 1437. godine. Ovakva podjela, iako na prvi pogled identična onoj tradicionalnoj — koja razdoblja hrvatske povijesti određuje po smjeni dinastija (dolazak Arpadovića i Anžuvina na hrvatsko prijestolje 1102. i 1301. godine), ipak se od nje bitno razlikuje. Naime, Smičiklas ne raspravlja o perio-

¹ T. Smičiklas, *Povijest hrvatska I*, Zagreb 1882, XXIII—XXXII.

dizaciji u užem smislu, već, vidi se to i iz samog naslova, iznosi opće karakteristike svakog razdoblja. Njih razlikuje po drugačijem kriteriju od tradicionalnog, dinastičkog — po utjecaju vanjskih sila na povijest Hrvatske. Prvi bi period bilo doba Franačke i Bizanta, drugi Ugarske, a treći je vrijeme sukoba s Turcima. Takav je osnovni kriterij Smičiklas, čini se, prihvaćao samo na razini historijskog dogovora, jer je govoreći o »karakteristikama« uočavao bogatstvo društvenog kretanja, što nisu prihvatile nove generacije historičara. Izgleda da su Smičiklasove ideje osiromašene svođenjem na izmjenu dinastija na hrvatskom prijestolju.

Nakon Smičiklasa nitko se posebno nije bavio periodizacijom. Vjekoslav Klaić je u »Povijesti Hrvata« uspostavio neke »nedodirljive« datume i događaje — u prvom odjeljku knjige obradio je razdoblje do 1102. godine,² a u drugom do 1301. godine.³ Otada se gotovo ništa nije mijenjalo. Klaić je, dakle, smatrao da su promjene dinastija — nestanak »narodne« i dolazak Arpadovića, pa zatim dolazak Anžuvinaca umjesto ovih drugih — presudno utjecale na tok cjelokupne hrvatske povijesti. Štoviše, i naslovi poglavlja prilagođavaju se (ili odgovaraju) vremenu vladavine pojedinih vladara — kao, primjerice — »Knezovi Trpimir i Domagoj«, ili, »Tomislav, prvi kralj hrvatski«.

Takvu Klaićevu koncepciju prihvatio je potpuno i F. Šišić, naslovivši čak svoje djelo »Povijest Hrvata u doba narodnih vladara«⁴ te je završio, kao i prethodnik, prijelazom iz 11. u 12. stoljeće.

N. Klaić je napisala dvije knjige koje nastoje stvoriti cjelovitu sliku o hrvatskoj srednjovjekovnoj povijesti — »Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku« i »Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku«.⁵ One po mnogo čemu, 45 godina nakon Šišića, predstavljaju kvalitetan pomak, ali se u njima uopće ne razmatra problem periodizacije. Ona je ostala više ili manje tradicionalna — 1102. godina i događaji koji su ubrzo zatim uslijedili (ugar-

² V. Klaić, Povijest Hrvata, t. I, drugo izdanje, Zagreb 1975, 5—162.

³ Isto, 163—331.

⁴ F. Šišić, Povijest Hrvata u doba narodnih vladara, Zagreb 1925. J. Jurčević, Problem periodizacije hrvatske povijesti (s osvrtom na taj problem u hrvatskoj književnosti), HZ 36, Zagreb 1983, 239—253, također piše o periodizaciji. Iscrpno prenosi ono što je napisao Smičiklas u navedenoj raspravi i kakve su Šišićeve koncepcije o periodizaciji te zaključuje (248—249): »Šišić historičar se bavio izrazito političkom poviješću, pa je zbog toga i njegova razdioba provedena na osnovu promatranja političkog razvoja hrvatske povijesti. Budući da historijska znanost u svojim istraživanjima sve više nastoji obuhvatiti, osim političkog, i ostala područja ljudskog djelovanja u prošlosti (ekonomika, kultura u najširem značenju), politička povijest gubi bezuvjetni primat, pa odatle proizlazi mogućnost kritike i zastarijevanja Šišićeve razdiobe hrvatske povijesti.

Prikljanjanje ovim tendencijama u historijskoj znanosti nikako ne smije voditi prema novoj stranputici koja se iskazuje u zapostavljanju političke povijesti...« Međutim, autorovi prijedlozi za novu periodizaciju suženi su ponajvećma na povijest književnosti i na novija razdoblja — od 19. stoljeća, pa ova rasprava za nas ne može biti od veće praktične važnosti.

⁵ N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, drugo izdanje, Zagreb 1975; I sta, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1975.

sko osvajanje Dalmacije) označili su, po Nadi Klaić, kraj ranog i početak razvijenog hrvatskoga srednjeg vijeka, iako je autorica utvrdila da promjena dinastije nije »nikakva katastrofa ili propast, nego rezultat uobičajenog razvitka«.⁶

Ni većina drugih autora koji su se bavili ovim razdobljima nije razmišljala o periodizaciji ili je prihvaćala ovu tradicionalističku. Tako ni danas u hrvatskoj medijevistici nema alternative periodizaciji zasnovanoj prvenstveno na pojedinačnim političkim događajima. Pritom ostaje vrlo bitna konstatacija da promjena dinastije, kao politički događaj, vjerojatno znači mnogo manje od nekog drugog — tursko osvajanje Carigrada 1453. godine nedvojbeno jest i kraj bizantske povijesti, ili — tursko osvajanje Bosne 1463. godine zasigurno predstavlja i kraj neovisnosti, nestanak bosanske države, prema tome i kraj jednog i početak drugog razdoblja bosanske povijesti. Međutim, dolasci Arpadovića i Anžuvinaca na hrvatsko prijestolje nisu ni u kojem slučaju predstavljali takav povijesni prijelom, a posljedice tih promjena uočljive su tek promatranjem dužih razdoblja i procesa.

Iz aspekta »socijalne« ili »totalne« historije bilo bi neprimjereno periodizaciju svoditi na odjeljivanje razdoblja isključivo političkim događajima, već bi valjalo nekim pojavama i procesima u društvu pridati ključno značenje. Pritom bi bilo poželjno da se uzme u obzir više međusobno isprepletenih faktora. Ti čimbenici mogu biti i različiti dugotrajni procesi u društvu (uključujući i političke — primjerice, stvaranje centara moći ili formiranje neke ideologije ili političke ideje) kojima je teško uočiti početak i nazreti kraj, a valjalo bi im odrediti rezultate i domašaje.⁷

Izlaganje o hrvatskoj povijesti trebalo bi započeti s objašnjenjem onoga što se događalo u kasnoantičkim rimskim provincijama Dalmaciji i Panoniji prije doseobe Hrvata. Očigledno su Hrvati i nedugo prije njih doseljeni Slaveni donijeli sa sobom određenu kulturu, način života, ali se to u srazu s fizičkim i civilizacijskim obilježjima tla na koje su se doselili moralo korjenito mijenjati. Iako se o tim problemima vrlo mnogo pisalo, danas se, realno gledajući, relativno malo zna. Ponajviše možemo, na osnovi rijetkih bilješki i siromašnih arheoloških ostataka, samo pretpostavljati što se uistinu događalo. Međutim, jasno je da je religija slavenskih došljaka i Hrvata nestala u sukobu s kršćanstvom, iako ne bez dugotrajna otpora. Zaostala je tek u tragovima, u narodnim pričama, običajima i praznovjerjima.⁸ Ni poljoprivreda nije mogla ostati na istim osnovama, jer su, uostalom, opća neplodnost u staroj postojbini i žetva tek svake treće godine na istoj čestici zemlje bili i jedan od uzroka selidbe. Hrvati su se, stoga, nema razloga u to ne vje-

⁶ Ista, Povijest Hrvata u ranom, 532—9.

⁷ Kao primjer takvog historiografskog pokušaja mogao bi se navesti G. Ostrogorski, Die Perioden der byzantinischen Geschichte, Historische Zeitschrift, 163, 1941, 229—254; te u prijevodu: Periodizacija vizantijske istorije, Dela 3 (Iz vizantijske istorije i prosopografije), Beograd 1969, 7—29. Također i objašnjenje iz aspekta metodologije i teorije historije: M. Gross, Historijska znanost, drugo izdanje, Zagreb 1980, 213 i d.

⁸ Vidi, N. Nodilo, Stara vjera Srba i Hrvata, Split 1981, na raznim mj. N. Žic, O Perunovom kultu u Istri, HZ 7, Zagreb 1954, 233—234. i tamo lit.

rovati, vrlo brzo prilagodili kudikamo povoljnijim uvjetima u Panoniji ili sredozemnom tipu proizvodnje karakterističnom za jadranske i prijadranske krajeve. Društveni se sistem također prilagođavao prilikama u novoj domovini, pa se ustrojstvo hrvatskog društva u zaleđu dalmatinskih gradova adaptira prilikama — siromaštvu dalmatinskog krša.⁹

Vojnička vještina Hrvata u 9. i 10. stoljeću skladno se nastavljala na tradicije Slavena još iz 6. stoljeća. To je, međutim, djelomično bilo uvjetovano i činjenicom da su osobine dalmatinskog krša ili dinarskih planina, gdje su se odigravale neke bitke, ili, pak, razvedena istočnojadranska obala, uz koju su Hrvati ili »Slaveni« napadali strane brodove, bile idealan prostor za nastavak ratovanja sličnim metodama.¹⁰

Može se govoriti da su, za razliku od drugih faktora, jezik i imena prilično neizmijenjeni stigli iz pradomovine i održali se na novom tlu.

Stoga se čini da bi interes valjalo okrenuti drugoj komponenti koja je u tradicionalnim pogledima na hrvatski rani srednji vijek dosada bila, smatram, s nepravom zanemarivana — antička je baština ostavila mnogo više traga na novim doseljenicima nego što su to istraživači ranijih generacija pretpostavljali.¹¹ Reforme Dioklecijana i Konstantina, stvaranje pomorskog »limesa«,¹² ubrzana kristijanizacija, izgradnja crkava, konačno i Justinijanova rekonkvista i ekonomski polet koji ju je pratio — sve je to umnogome izmijenilo prostore Dalmacije i Panonije i odredilo njihovu sudbinu u ponečemu i nakon doseobe Hrvata.

I nekoliko nužno selekcioniranih činjenica¹³ pokazuje da je antika ostavila traga ne samo na obalnom pojasu¹⁴ nego i na prostoru između Cetine,

⁹ Vidi, N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom*, 141 i d.

¹⁰ I. Goldstein, *O Tomislavu i njegovu dobu*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 18, Zagreb 1985, 42—3, s primjerima.

¹¹ Takvo je radikalno stajalište iznio još I. Strohhal, *Pravna povijest dalmatinskih gradova*, I, Osnovka razvitku pravne povijesti dalmatinskih gradova, Zagreb 1913. Ove teze odbacuje danas većina istraživača, vidi, primjerice, Ž. Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987, 99 i d.

Isti, *Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku*, VAHD 74, Split 1980, 189—217. Također, iscrpna analiza svih dostupnih izvora, ali bez nekih svježijih zaključaka: M. Marasović-Alijević, *Hagionimi srednjovjekovnog Splita*, SHP 15/ 1985, 269—304.

¹² Ž. Rapanić, *La costa orientale dell'Adriatico nell'alto Medioevo*, *Settimane Spoleto* 30, Spoleto 1983, 838; I. Goldstein, *Bizant na Jadranu od Justinijana do Bazilija I*, Zagreb 1987, doktorska disertacija, u pripremi za tisak.

¹³ Karakter ovog rada ne dopušta širu eksplikaciju, nego koncentraciju pozornosti na problem periodizacije. Šire o spuštanju Slavena prema istočnojadranskoj obali i o posljedicama tog procesa: I. Goldstein, *Bizant na Jadranu*, disertacija.

¹⁴ U kasnoj antici i ranom srednjem vijeku državne vlasti gube na snazi i uslijed različitih razloga ne mogu više neposredno nadgledati i upravljati zbivanjima u udaljenijim dijelovima svojih država. Takav proces karakterističan je ne samo za Bizant nego i za njemu suvremene barbarske države u Evropi, pa čak i još šire — uslučaju tadašnje Indije i Kine koje isto tako od 500. godine

Krke i Zrmanje koji je u 9. i kasnijim stoljećima postao središtem zbivanja u hrvatskoj državi. Naime, naselja u tom trokutu — Karin, Nadin, Aserija, Bribir, Skradin, Promina, Knin, Sinj, Trilj, Dicmo i Klis očuvala su antička imena.¹⁵ Isto tako, krajem 8. i početkom 9. stoljeća u nekropoli Ždrijac, u neposrednoj blizini jednog od središta države — Nina — pokapa se pučanstvo pretežno autohtonih, a ne slavenskih obilježja.¹⁶

Ukoliko bismo doseobu Hrvata smatrali početkom hrvatske povijesti u novoj domovini, onda bi se postavilo i pitanje kako i kada se to doselj enje dogodilo. Očigledna je činjenica, naime, da slavensko, a onda vjerojatno i hrvatsko doseljavanje (bez obzira na tradiciju ili narodnu predaju sačuvanu u djelu »De administrando imperio« Konstantina Porfirogeneta)¹⁷ umnogome odudara od općih koncepata i shema germanskog naseljavanja i osvajanja Evrope u doba seobe naroda. To nisu bili strahoviti, rušilački napadi kao oni hunski po Evropi u 5. stoljeću. Nije to bilo ni relativno podnošljivo zaposjedanje, pa poraz i odlazak, kakve su znale biti seobe Vandala, Vizigota ili nekih drugih. Nije to bilo ni neko osnivanje državnih tvorevina koje se pokazalo nestabilnim i već u vrijeme slavonske seobe bilo prošlost (Ostrogoti i Burgundi, naprimjer). Slavonska je kolonizacija bila duga i stalna, on-

proživljavaju krizna razdoblja. O tim procesima u kasnom Rimskom Carstvu i u Bizantu postoji opsežna literatura: L. Brehier, *Vie et mort de Byzance*, 2. ed., Paris 1969; Isti, *Les institutions de l'Empire byzantin*, 2. ed., Paris 1970; G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1969; F. Lot, *La fin de Monde Antique et le debut du Moyen Age*, 2. ed., Paris 1968; A. Guillou, *La civilisation byzantine*, Paris 1974; E. Stein, *L'histoire du Bas Empire*, I—II, Paris 1949—59.

Na istočnojadranskoj obali održala se zasigurno bizantska vlast, odnosno, ako i nije bilo direktnog utjecaja iz Carigrada, gradovi su, vjerojatno, kontinuirano zadržali osjećaj (i stanovnici u njima) pokornosti, privrženosti caru (*δουλεία*) i zajedništva (*συνελευσις*) koji su gajili svi stanovnici Carstva Vidi, A. Guillou, *Régionalisme et indépendance dans l'Empire byzantin au VIIe siècle. L'exemple de l'exarchat et de la Pentapole d'Italie*, Rim 1969, na raznim mj. Također, I. Goldstein, *Bizant na Jadranu*.

Tezu da je na istočnoj obali u 7—8. stoljeću vladao »hrvatski knez«, a ne Bizantsko Carstvo, još je izložio A. Matanić, *De origine tituli »Dalmatiae ac totius Croatiae primas«*, Rim 1952, 38, gdje se govori o »unio regionis politica item ac religiosa, a zatim ponovio i E. Peričić, *Nin u doba hrvatskih narodnih vladara i njegova statutarna autonomija*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, Zadar 1969, 16—17, 114. To smatra i L. Margetić, *Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata*, Zbornik Historijskog zavoda JAZU 8, Zagreb 1977, 62 ff.; Naposljetku, slično razmišlja i V. Koščak, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925—928*, Historijski zbornik 33—34, 1980—1, 294.

¹⁵ Vidi, N. Jakšić, *Constantine Porphyrogenitus as the Source for Destruction of Salona, Disputationes Salonitanae II*, VAHD 77/1984, 325.

¹⁶ Vidi, J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7—9. stoljeća*, Zagreb 1980. O stanju podalje od obale: N. Miletić, *Ranosrednjovjekovna nekropola u Koritima kod Duvna*, Glasnik Zemaljskog muzeja, BiH, Sarajevo 1979, 33/1978, 141—204.

¹⁷ Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, t. II, Beograd 1959. *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, Washington 1967.

da je beznažno, na duže vrijeme (u krajnjoj liniji, sve do danas), mijenjala ne samo etničku, nego i političku i civilizacijsku sliku zaposjednutog područja. Slaveni kao narod, ili barem njegov dobar dio nisu bili organizirani, poput germanskih osvajača, kao ratnička skupina. Germana je prilikom doseljavanja na teritorij Carstva uvijek bilo mnogo manje od starosjedilaca.¹⁸ Čini se da su za razliku od njih, Slaveni (a uz njih možda i dio Hrvata) bili pretežno poljoprivrednici, a tek manji dio populacije je sudjelovao u osvajanjima i pljačkama (poznatima iz pisanih izvora) — to je bila ta ratnička skupina »Hrvata« koju spominje i car Konstantin. Selidba je bila poticana ponajprije, ako je i bilo želje za »osvajanjem«, potragom za novim ispašama i oranicama.

Za slavensko društvo sjeveroistočne Evrope pokret prema jugu bio je vjerojatno, između ostalog, potaknut i željom da se stigne u klimatski pogodnija područja višestoljetne antičke civilizacije, ali i rezultat demografskog rasta zbog kojeg je višak stanovništva morao tražiti nova staništa. Šumovito i močvarno tlo slavenske postojbine bilo je relativno nepogodno za obradbu,¹⁹ u svakom slučaju nepogodnije negoli u južnijim zemljama, a primitivan sistem zemljoradnje iziskivao je potragu za novom zemljom, jer je plodnost njiva bila vrlo mala.²⁰ Zbog svega navedenog, a i zbog drugih činjenica (koje je, zbog teme ove rasprave, nemoguće sve nabrojiti), teško je, dakle, prihvatiti tezu da su se Hrvati (a nešto prije njih Slaveni) u jednom naletu doselili u Panoniju i Dalmaciju. Doduše, o katastrofičnom padu Salone i kasnijem hrvatsko-slavenskom naseljavanju svjedoče i Konstantin Porfirogenet i Toma Arhiđakon iz Splita,²¹ a obojica opisuju (Konstantin bitno opširnije) i doselobu Slavena pa Hrvata, i to kao jedan nagli, iznenadni događaj koji je u vrlo kratkom razdoblju morao potpuno izmijeniti sudbinu krajeva između Drave, odnosno Save i mora. Međutim, čini se da je proces tekao postepeno: ako je Panonija bila i naseljena krajem 6. stoljeća, krajevi južnije od

¹⁸ Nedvojbeno je da su germanski barbarski narodi prilikom doseljavanja na teritorij Carstva uvijek bili u ogromnoj manjini (osim u slučaju Alamana koji u istočnoj Galiciji naseljavaju napuštene »agri decumantes«), ali su brojke koje istraživači navode uvijek bile aproksimacije. Tako F. Lot, *Les invasions germaniques*, Paris 1939, 128 — samo za Salijske Franke (ne i za druge narode kojima se bavi) tvrdi da ih je u prvoj fazi naseljavanja moglo biti najviše 100—150 tisuća. Za Sase, langobardske saveznike i sputnike u osvajačkim pohodima po Italiji, Pavao Đakon (*Pauli Diaconi historia Langobardorum, Scriptorum rerum germanicarum ex MGH, Hannoverae 1878, II, 6*) zapisuje da ih nije bilo više od 20.000 zajedno sa ženama i djecom. U isto vrijeme, barem prema općim procjenama, stanovništvo Italije, Hispanije i Galije broji između 5 i 10 milijuna. Vizigota je, čini se, prilikom dolaska u Hispaniju bilo oko 90.000.

S druge strane, Pseudo-Mauricijev Strategikon (Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, I, Beograd 1955, 130). Vidi i, B. Grafenauer, Prilog kritici Konstantina Porfirogeneta o doseljenu Hrvata, *Historijski zbornik* 5, Zagreb 1952.

¹⁹ B. Ferjančić, *Vizantija i Južni Sloveni*, Beograd 1966, 5—7.

²⁰ Lj. Maksimović, *Vizantija i Južni Sloveni*, JIČ, 1—2, 1969.

²¹ Vidi, Konstantin Porfirogenet (bilj. 17), Toma Arhiđakon, *Kronika*, ur. V. Risonondo, Split 1977; F. Rački, *Thomas archidiaconus: Historia Salonitana*, MSHSM 26, Zagreb 1894.

Sve sličnu su sudbinu doživjeli u dužem razdoblju, sve do početka 9. stoljeća. Tada se, konačno, i hrvatska, odnosno, slavonska nazočnost na obali u izvorima obilato i manifestirala. Valja, ipak, naglasiti da su ova zaključivanja o postepenom spuštanju Hrvata prema Jadranu plod više ili manje čvrstih argumenata, ali i pretpostavki, temeljenih na općem poznavanju izvora. Postoji, nasuprot tome, i tradicionalno, rekli bismo i općeprihvaćeno mišljenje o trenutnom i mehaničkom seljenju Slavena (i onda za njima Hrvata) od Panonije do Jadrana. Ono, međutim, i ne raspolaže s više valjanih argumenata. Više arheoloških istraživanja, pa onda i više podataka, umnogome bi smanjilo nedoumice vezane uz ove probleme. Naime, većina je historičara 19. i 20. stoljeća smatrala da su već spomenuta svjedočanstva rano-srednjovjekovnih pisaca — prvenstveno Konstantina Porfirogeneta i Tome Arhidakona — vjerodostojna, iako su ona očigledno opterećena načinom razmišljanja, mentalitetom tadašnjeg čovjeka koji često nije bio u skladu s realnim povijesnim događajima.²²

Prema tome, čini se da bi valjalo u budućim istraživanjima više pozornosti posvetiti i situaciji koju su Hrvati zatekli u novoj domovini i procesu njihova prilagođavanja novim okolnostima života. Ono što bi nas najviše zanimalo — na koji se način iz mase Slavena, Hrvata i drugih slavenskih plemena na teritoriju tadašnje Hrvatske formirao etnicitet pod hrvatskim imenom — poznamo vrlo slabo, i zasigurno nikada nećemo dovoljno dobro poznavati. Međutim, istraživanja bi se mogla usmjeriti tako da saznamo što je moguće više barem o nekim važnim dijelovima toga procesa. Sve bi ovo bilo, smatram, mnogo značajnije negoli određivati točnu godinu kada su se Hrvati i Slaveni doselili, jer je očigledno nećemo naći. Dugotrajan proces hrvatskog i slavenskog naseljavanja u Panoniju i Dalmaciju tek je predigra hrvatskom ranom srednjem vijeku koji počinje onda kada Hrvati u dodiru s antičkom baštinom počinju stvarati nove kulturne i civilizacijske vrijednosti. To će se dogoditi tek u 9. stoljeću. Čini mi se da tek tada smijemo govoriti o hrvatskom srednjem vijeku, jer su se tek tada u nekim aktivnostima koje su ostavile traga u izvorima, spojili zatečeni kasnoantički supstrat i doseljeni hrvatski superstrat. Utoliko bi i periodizaciju valjalo pomaknuti: do kraja 8. stoljeća još nalazimo pasivnost, ali i kontinuitet kasnoantičke situacije na ovim prostorima. Tek u 9. stoljeću nove vrijednosti koje se nesumnjivo mogu nazvati srednjovjekovnima počinju se javljati i ubrzo postaju dominantne.²³

Povodeći se za logikom ovih izlaganja i argumenata, moglo bi se zaključiti da je prvi ključni događaj u hrvatskoj povijesti bilo stvaranje karakterističnih kasnoantičkih uvjeta života na prostorima budućeg hrvatskog doseljavanja, a drugi afirmacija Hrvata na civilizacijskom obzoru 9. stoljeća. Između njih se umetnula doseoba Hrvata, događaj koji je samo pridonio konačnom zaključivanju kasnoantičkih doseljavanja, ali nije utjecao na to

²² Vidi, I. Goldstein, Bizant na Jadranu.

²³ O tim »preduvjetima« srednjovjekovnog razvoja pisali su i razložno ih objasnili, M. B r a n d t, Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka, Zagreb 1980, 13—39; Ostrogorski, Istorija Vizantije (doduše, samo za bizantsku povijest).

da ovi prostori i stanovništvo na njemu (bilo romansko bilo slavensko) bude angažirano u nekom novom stvaralačkom procesu. Stoga bi ovo razdoblje trebalo nazvati »pasivni kontinuitet antike«.²⁴

U 9. se stoljeću hrvatski teritorij, ponajviše njegov perijadranski dio, našao između dvije najveće suvremene sile — Bizanta i Franaka. One se i prije i neposredno poslije zaključivanja Aachenskog ugovora (mira) 812. godine na svakovrsne načine angažiraju na prostorima naseljenima Hrvatima i onda s njima uspostavljaju odnose.

Ti su se odnosi manifestirali različito — primjerice, u ekonomskim kontaktima²⁵ koji su, uz misionarski rad, bili prva mogućnost da dva svijeta — franački i bizantski s jedne i hrvatski s druge strane — dođu u doticaj. Trgovina je vodila određenim promjenama — o nekima možemo samo govoriti na temelju sličnih situacija u prostoru i vremenu, o drugima, pak, samo nagađati. Međutim, očigledna je činjenica da su se Hrvati počeli naseljavati bliže moru. Neposredno zaleđe postaje središte njihova naseljavanja, a u kasnijem razdoblju tu su smještene i važnija mjesta u državi. Ona se čak nalaze i na morskoj obali, ali u blizini rijeka koje vode u zaleđe: Poljica i Omiš su blizu Cetine, Šibenik i Skradin blizu Krke. U blizini Zrmanje su, osim Novigrada i Karina, i druga naselja ili barem postoje dokazi o hrvatskim naseljima u to doba. Konačno, i u unutrašnjosti se grade ili obnavljaju utvrde, jednim dijelom vjerojatno na osnovi akumulacije iz ove novostvorene trgovine, a zadatak im je bio da kontroliraju komunikacije. Tako je trgovina

²⁴ Parafraziramo, odnosno, prilagođavamo ovdje sintagmu M. Preloga, *Između antike i romanike*, Peristil 1, Zagreb 1954, 5. Prelog je nastojao definirati razvoj umjetnosti, uključujući i razdoblje predromanike — dakle, od 7. do 11. stoljeća, koje je nazvao »pasivnom negacijom antike«. Cjelokupni povijesni tok ne razlikuje se, u ovim nužno shematiziranim pogledima, u bitnim odrednicama od kretanja u umjetnosti, ali se Prelogova razmišljanja ipak ne mogu neposredno iskoristiti u označavanju karakteristika ove epohe u našim razmatranjima. Sintagmi se, čini se, može prigovoriti iz logičko-stilističkog aspekta, jer je, smatram, teško zamisliti da se nešto može »negirati« vlastitom »pasivnošću«. S druge strane, Prelog i ne tvrdi da se bilo što »negira« — »kroz čitavo to vrijeme postoji neposredni kontinuitet antike... sve se slabije shvaćaju stari uzori (jer su oni sve dalje, sve ruševniji, društvene prilike se sve više udaljuju od antičkih), osiromašuju i deformiraju prvotne koncepcije«. Ako se ništa ne »negira«, nego kontinuiraju, onda bi opet, iz aspekta naše teme — čitavog društvenog razvoja bolje bilo ovo razdoblje nazvati »pasivni kontinuitet antike«. Po nazivu, reklo bi se da se u ova dva stoljeća uistinu ništa ne događa. Ponegdje, to bi se moglo reći ako se sudi i po nedostatku izvora. Međutim, tih izvora nema i zato što još nisu adekvatno tretirani ili interpretirani. Osim toga, plodove dvjestogodišnjeg događanja i razvoja moguće je shvatiti tek »post festum«, zahvaljujući našim spoznajama o zbivanjima krajem 8. i u 9. stoljeću. Tada uočavamo da su 7. i 8. stoljeće bili nužna priprema tih budućih događaja, ali ni po domašajima ni po značenju, ta zbivanja nisu izašla iz kasnoantičkih okvira.

²⁵ Razvoj u 9. stoljeću valjalo bi razmatrati iz aspekta ekonomske (i ne samo ekonomske) konjunktura koja je zapljusnula jadranske obale, pa onda, posredstvom Bizanta i Franaka, dospjela i do hrvatskog teritorija. I. Goldstein, *Bizant na Jadranu*, opširnije o tome.

— bez obzira na to što se vjerojatno razmjenjivalo relativno malo robe i što izbor očigledno nije mogao biti širok²⁶ mogla u nekim slojevima — prvenstveno trgovcima i vrhovima hrvatskog društva — stvoriti određeni kapital koji je bilo moguće reinvestirati. Došlo je, izgleda, ekonomskim rječnikom rečeno, do »prvobitne akumulacije kapitala«, procesa koji je u dužem periodu (za srednji vijek, pogotovo za ova rana stoljeća, kada su sve strukture društva za naše pojmove izuzetno inertne, to može značiti i stoljeće-dva) rezultirao stvaranjem popriličnih imetaka, kao što su oni, ako smijemo pretpostaviti, i priora Andrije i Petra Crnog u početku 10. i u 11. stoljeću.²⁷

Taj ekonomski polet omogućio je vjerojatno izgradnju utvrda, većih nastambi za kralja i njegove župane, ali i podizanje predromaničkih crkvića.²⁸ Pretpostavimo da je od njih najstarija crkva Sv. Donata u Zadru, koja je, izgleda, sagrađena početkom 9. stoljeća.²⁹ U to vrijeme (dakle, u 9. stoljeću) i u Rabu se gradi crkvića Sv. Martina, a iz nje danas potječu ulomci pluteja i stupića oltarne pregrade s tipičnom ornamentikom 9. stoljeća.³⁰ I u Trogiru je sagrađena predromanička crkvića Sv. Dujma — ona je danas u ostacima u podu crkve Sv. Nikole. Ovakvim slijedom gradnje izgledalo bi da su se crkve postepeno gradile u manjim mjestima i u unutrašnjosti, te će biti jasnije kako se ta ekonomska, pa i graditeljska konjunktura širila — od većih gradova, Zadra, dalmatinske metropole prema hrvatskom zaleđu.

To, čini se, nije cjelovit odgovor na pitanje zašto se takav polet hrvatskog društva manifestira u 9, a ne, recimo, u 8. ili tek u 10. stoljeću. Nešto se događalo na čitavom evropskom prostoru — s jedne strane, bila je to »karolinška renesansa« (upotrebljavamo termin u mnogo širem smislu od kulturnog događanja — bilo je to rađanje novog ili obnova starog Carstva na

²⁶ Vjerojatno u ovo vrijeme nije bilo neke veće razlike u asortimanu od kasnijih stoljeća srednjega vijeka, o kojima postoje podaci: vidi, primjerice, T. R a u k a r, Zadar u 15. stoljeću, Zagreb 1977; I. V o j e, Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku, Sarajevo 1976.

²⁷ Oporuka zadarskog priora Andrije iz 908. godine (Rački, Documenta, 17—19) svjedoči o narasloj snazi gradskog patricijata, o nakupovanim zemljišnim posjedima, razvijenoj trgovini, servima i ancillama. Kapital je akumulirao, vidi se iz Supetarskog kartulara (ur. V. N o v a k — P. S k o k, Zagreb 1952), i Splitsanin Petar Crni, jer je mogao kupiti pedesetak seljačkih parcela. To je, doduše, čak kraj 11. stoljeća, ali su prilike, vrlo vjerojatno, bile slične onima u 9. stoljeću. Privredna struktura bila je isuviše nerazvijena da bi bile moguće neke skokovite promjene, tako da i 200 godina mlađi podaci mogu biti relevantni pokazatelji.

²⁸ O nastanku predromaničke umjetnosti postoje različite teorije, od kojih se neke međusobno nadopunjuju, a druge, pak, isključuju. Lj. K a r a m a n, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, 9—58, a kasnije u mnogim drugim radovima; E. D y g g v e, History of Salonian Christianity, Oslo 1951; Prelog, n. dj.; Rapanić, Predromaničko doba, n. dj., 19—50. Crkvice su gradili »murarii« i »artifices«, oni koji se spominju u Annales regni Francorum, ed. Pertz-Kurze, Hannoverae 1895, za god. 821, str. 155.

²⁹ Vidi, Rapanić, Predromaničko doba, 126. Također, najpotpuniji rad, P. V e ž i ć, Crkva sv. Trojstva (sv. Donata) u Zadru. Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske. Prilog uz br. 8—9/1983, Zagreb 1985.

³⁰ Likovna enciklopedija Jugoslavije, t. 2, Zagreb 1987, 665 itd.

Zapadu), s druge, pak, i Bizant se od otprilike 750-ih godina, pa tokom 9, a još više 10. stoljeća vraćao na pozicije agresivne svjetske sile koje je izgubio nakon vladavine Justinijana (527—565).³¹ Izgleda da to nisu samo povijesne slučajnosti, pa se nastojalo odgonetnuti što je stajalo iza ove opće-evropske stagnacije koja je trajala više od dva stoljeća. Prvobitna objašnjenja o scobi naroda kao osnovnom uzroku H. Pirenne je pokušao zamijeniti (ili nadopuniti) tezom o prekidu sredozemne trgovine uslijed arapskih osvajanja u 7. stoljeću,³² a uslijedili su mnogi radovi koji su odbacivali ili prihvaćali njegove argumente. Svakako ima nešto istine i u činjenici da su u tom dvostoljetnom periodu Evropom gotovo neprekidno harale epidemije kuge i raznih drugih bolesti, od vremena »Justinijanove« kuge 541—4. godine³³ pa negdje do 767.³⁴ Prestanak epidemija mogao je biti još jedan od uzroka oporavka.

Hrvatski je srednji vijek nastao u procesu aktivizacije hrvatskog društva, u povezivanju hrvatskog društva s evropskom (ili evropskim) civilizacijama. Takav nagli skok u 9. stoljeću ni iz čega u relativno bogatstvo duhovne i materijalne kulture proizlazi iz naravi dotadašnjega hrvatskog društva koje je ne samo bilo siromašno (što je društvo nerazvijenije, to su, poznato je iz ekonomske teorije, moguće u početku i veće stope rasta) nego i »segmentirano«. Okolnosti su poticale nezavisnost rodova i porodica. Trgovina vjerojatno gotovo da i nije postojala, svodila se na najnužnije proizvode, a pritisak izvana bio je povremen i, u mnogo slučajeva, pogađao samo izdvojene grupe (o nekom općem napadu na hrvatski teritorij, uostalom, u 7. i 8. stoljeću, nema podataka, a on je i malo vjerojatan — Avari su bili daleko, a bizantski gradovi neagresivni u krajevima podalje od obale). Stoga nije bilo ni potrebe za stvaranjem složenijeg društvenog ustrojstva. Ovakve oblike života određivale su prvenstveno jedinke društva, a ne njegov vrh (koji se ionako tek formira) pa su za te Slavene, odnosno, Protohrvate (i Protosrbe isto tako) mnogo važniji bili porodica ili rod negoli hrvatsko ili srpsko ime. To može dijelom biti i objašnjenje zašto se hrvatsko, a onda i srpsko ime pojavljuju tek u 9, odnosno, u 10. stoljeću, jer se tek tada slavensko dru-

³¹ Vidi, Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, 173 itd. M. Hendy, *The Economic History of Byzantium*, Cambridge 1985.

³² Vidi, H. Pirenne, *Les villes du Moyen Age*, Bruxelles 1927; *Isti*, Mahomet et Charlemagne, Bruxelles 1937; odmah je reagirao N. H. Baynes kritikom u *Journal of Roman Studies*, 19, 1929, 229—33. Nadalje, A. F. Havvinghurst, *The Pirenne Thesis, Analysis, Criticism and Revision, Problems in European Civilization*, Boston 1958; P. E. Hübingler (ed), *Bedeutung und Rolle des Islams beim Übergang vom Altertum zum Mittelalter, Wege der Forschung*, vol. 202, Darmstadt 1968; R. Hodges — D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe*, London 1983, 46—8, 52—3, smatraju da je pravi prekid trgovine nastupio u drugoj polovini 6. stoljeća, prvenstveno kao posljedica Justinijanovih uništavajućih ratova, ali i opće situacije u kojoj se našlo Carstvo.

³³ Tako ju je zabilježila muslimanska tradicija — vidi, W. H. McNeill, *Les temps de la peste*, Paris 1978, 152.

³⁴ J. N. Biraben — J. Le Goff, *La peste dans le Haut Myen Age*, *Annales ESC*, n. 6, Paris 1969.

štvo integrira na mnogo višoj, »hrvatskoj« ili »srpskoj« razini.³⁵ Jači vanjski pritisak i povoljne klimatske, zdravstvene, pa demografske prilike mogli su u Hrvatskoj potaći integracijske procese.

Pritom je od svih navedenih i drugih, mnogobrojnih činilaca zasigurno najvažniju ulogu odigralo primanje kršćanstva.³⁶ O ovom su se pitanju iznosila vrlo različita mišljenja, ali se čini da su mu mnogi istraživači pristupali prilično shematski — tražili su točan trenutak kada je pokršćavanje izvršeno, tražili su i isključivi centar iz kojeg je ono izvršeno — Franci, Bizant, možda Akvileja ili Rim). Promatrali su kristijanizaciju kao planomjerni vjetar koji vitla nad maglovitim ljudskim prostorima. Manje su uzimali u obzir da je to bio vrlo složen društveni pokret, svojevrсна revolucija, da je uključivao širok krug raznovrsnih i proturječnih kretanja, da je prolazio kroz relativna zatišja i uspone, uzrokovao socijalno-psihološke promjene.³⁷

U slavenskim društvima istočnojadranskog priobalja (pa tako i u hrvatskom) proces pokršćavanja pokrenut je vjerojatno još uspostavljanjem prvih doticaja autohtonog stanovništva i doseljenika. Misija opata Martina iz 641. godine mogla je imati za rezultat i određen broj pokrštenih.³⁸ Isto tako mogla bi biti vjerodostojna i vijest cara Konstantina da su u doba Heraklija rimski svećenici pokrstili Hrvate.³⁹ Međutim, sve do otprilike 800. godine taj proces očigledno nije bio jačeg intenziteta, jer se ne obnavljaju ranokršćanske crkve u zaleđu. Nema ni gradnje novih crkava, iako se i tu mogu pretpostaviti određeni usponi i padovi na lokalnom planu, pa čak i na razini sela, porodice ili obitelji. Vjerojatno je postotak pokrštenih bio veći sukladno blizini središta kristijanizacije — dalmatinskih gradova pod bizantskim vrhovništvom. Ključna je i u ovom zbivanju bila 800. godina — pritisak Franačka sa zapada potakao je reakciju Bizanta i teritorij nastanjen Hrvatima, pa i onaj širi slavenski uskoro se našao u središtu tadašnjeg najintenzivnijeg evropskog političko-vojno dogaćanja, tj. franačko-bizantskih borbi na Jadrnu. Stoga su u želji za priključivanjem Hrvata svojoj zoni interesa i Bizant i Franci nastojali pokrštavati.

U principu nijednu od vijesti o pokrštenju Hrvata, ma kako one bile raznorodne, ne bismo smjeli odbacivati, i one samo svjedoče o stalnim na-

³⁵ R. Katičić, Filološka razmatranja uz izvore o začecima hrvatske države, SHP 16/1986, 91, smatra da se Hrvati ne spominju, jer nema povoda da se »spominju federati koji su se, sve u svemu, držali reda, odbijali Avare i ostavljali gradove na miru«.

Na moj članak u kojem ove teze detaljnije obrazlažem, Ponovno o Srbima u Hrvatskoj u 9. stoljeću HZ 37, 1984, 238—9, reagirao je osporavanjem L. Margetić, Još o dolasku Hrvata, HZ 38, 1985, 239—40.

³⁶ O toj svezi između civilizacije i kršćanstva vidi G. Ostrogorski, Vizantijski car i svetski hijerarhijski poredak, u: O verovanjima i shvatanjima Vizantinaca, Beograd 1969, 263—277. Također, Vizantijski izvori II, 79.

³⁷ O pokršćavanju Hrvata postoji bogata bibliografija, vidi, F. Šišić, Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji, VHAD 13, 1914, 43—46; Vizantijski izvori, II, 41—2 i tamo literatura; Klaić, Povijest Hrvata, 84—7.

³⁸ Vidi, Rački, Documenta, 277.

³⁹ De administrando imperio, 29/70—74; Vizantijski izvori II, 16.

porima različitih sredina da pokrste Hrvate. Konstantin Porfirogenet u 31. i 32. poglavlju DAI tvrdi da su Hrvati i Srbi pokršteni već u doba Heraklija, a u 30. kaže da su Hrvate pokrstili biskupi iz Rima, ali tek u doba arhonta Porina, kojeg se općenito poistovjećivalo s Bornom.⁴⁰ Naposljetku, u 29. poglavlju stoji da su se plemena na istočnoj obali Jadrana pokrstila u doba Bazilija I, kada je on poslao »predstavnike sa svećenicima«.⁴¹ Spominju se i razdoblja krize: »većina (misli se Slavena, a pritom zasigurno i barem djelomično i Hrvati — I. G.) odstupi od svetog krštenja; da ne bi zadržali nikakav zalag prijateljstva i pokornosti prema Romejima.«⁴² Naizgled smušena priča o pokrštenju Hrvata je i životopis Ursa Confessora napisan čak 1493. godine, ali i »takav izvor zna sačuvati po koje zdravo zrno povijesne istine«.⁴³ Franak Urso uputio se u Dalmaciju u doba Karla Velikog s pratnjom, i, nakon borbi, uspio je pokrstiti tamošnjeg kralja i njegov narod (»quo facto rex cum populo ab ipsius convertitur ad dominum...«). Kasnije je za bludom pobio vlastitu obitelj, otišao u Rim, gdje mu je papa Hadrijan naložio pokoru.⁴⁴ U čitavoj priči koja se kao izvor rijetko upotrebljava, vremensko poklapanja vladavine Karla Velikog i pape Hadrijana I (772—95), te franačkih pokušaja da stignu u Dalmaciju⁴⁵ svjedoči o vjerojatno istinitoj jezgri legende.

Očigledno su u pokrštavanju Hrvata aktivne bile mnoge sredine, a sam se proces odigravao i duže vrijeme. Iako se pokrštavanje u Dalmaciji, u neposrednom jadranskom zaleđu, te u Panoniji, intenziviralo u 9. stoljeću, cjelokupno stanovništvo perifernih područja nije bilo pokršteno još dugo vremena. Nije li možda i koja osnova naučavanja »crkve bosanske« i bosanskih »krstjana« u kasnijim stoljećima generirala iz poganskih elemenata, kojima je bila po svjetonazoru bliža dualistička hereza bez prevelikih zahtjeva za formom, negoli filozofski fundirana i usto strogo hijerarhizirana crkva.

U prilog tome da je pokrštavanje bilo spor proces ide i činjenica da je u ruskom društvu, vjerojatno u osnovi vrlo sličnom našem, hrvatskom, proces pokrštavanja trajao punih 150—200 godina. Bilo je trenutaka potpunog prihvaćanja ili odbacivanja, pronalazena su i specifična rješenja. Stvaranje jedinstvene poganske hijerarhije od plemenskih božanstava slavenskih i neslavenskih naroda, na čelu s vrhovnim božanstvom Perunom, svakako je bio korak prema monoteizmu. Događalo se to u vrijeme Vladimira (978—1015), a na perifernim područjima održala su se nekršćanska, poganska ili dualistička vjerovanja duboko u srednji vijek.⁴⁶ Dakle, na osnovi ovdje izloženog,

⁴⁰ Šišić, *Povijest Hrvata*, 387.

⁴¹ *Vizantijski izvori* II, 16.

⁴² *Vizantijski izvori* II, 79.

⁴³ Šišić, *Povijest Hrvata*, 308—9.

⁴⁴ Vidi i: Koščak, *Pripadnost istočne obale Jadrana*, 301.

⁴⁵ Rački, *Documenta*, 300.

⁴⁶ Metodološki slične usporedbe (tema Hersones — tema Dalmacije ili, općenito, stanje na Hersonu i stanje u Dalmaciji) činio je i J. Ferluga, *Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1957, 56—58 itd. Također, još neposrednije, i J. V. Bromlej, *O nekim srednjovjekovnim hrvatsko-ruskim paralelama*, *Poljički zbornik* 2, Zagreb 1971, 23—33, što pokazuje da takve usporedbe nisu nemoguće,

čini nam se da o počecima srednjovjekovnog razdoblja u Hrvata možemo govoriti od otprilike 800. godine, ili od prve polovine 9. stoljeća, kada se, osim pokrštavanja, odvijaju i mnoga druga važna zbivanja.

Pokrštavanje je ubrzalo političke (stvaranje svjetovnog hijerarhiziranog društva), ekonomske (oživljavanje trgovine) i druge procese koji su vodili jačoj integraciji hrvatskog društva.⁴⁷ Do vremena Tomislava formirala se u Hrvatskoj i crkvena hijerarhija: dokumenti splitskih sabora iz 925. i 928. godine svjedoče o postojanju biskupa, nadbiskupa, crkvenog jezika. Međutim, postoje i sjedišta biskupija i na hrvatskom teritoriju — u Ninu, Skradinu i Sisku.⁴⁸ Hrvatski vladari obdaruju samostane zemljišnim pojedima.⁴⁹ Formira se i vladalački sloj — uz kralja se, kao njegova svita, pojavljuju i župani. Kako su vladari trebali kontrolirati i upravljati širim teritorijem, nametala se priješka potreba za stvaranjem sloja profesionalnih ili poluprofesionalnih vojnika, drugim riječima, ratničkih družina.⁵⁰ Valjalo je posjedovati i utvrde koje su, u principu, trebale osiguravati kopnene i pomorske komunikacije, a i te utvrde i putovi su se morali održavati. Očigledno sve to nije išlo lako — relativno prohodni putovi bili su rijetki,⁵¹ a i sagrađene utvrde su bile vrlo ranjive, pa čak i lako osvojive.⁵² I vladaru i ljudima oko njega (pri-

nego čak i metodološki opravdane. Vidi, i M. Brandt, Dualističke dileme na rusko-finskom dodirnom području u 11. stoljeću, Radovi IHP 14, Zagreb 1982, 1—41. O pokrštavanju Rusa najnovija je knjiga V. Vodoff, Naissance de la chrétienté russe, Paris 1988. Svakako bi bilo vrijedno imati jednu komparativnu analizu i onda sintezu o pokrštavanjima slavenskih naroda. Velik je korak u tom pravcu učinio D. Vlasto, The Entry of Slavs into Christendom, Cambridge 1972.

⁴⁷ Primjerice, u Trpimirovoj darovnici (Rački, Documenta, 3—4) crkvene osobe se potpisuju, a svjetovnjaci, Trpimirovi župani, ostavljaju znak rukom. Pismenost je dugo vremena ostala svojina crkvenih osoba i čini se da je tek s pojavom notarijata u dalmatinskim gradovima postala prisutnija izvan crkve i njezinih užih potreba.

⁴⁸ Rački, Documenta, 187 itd. Sisak i Skradin i biskupija u Duvnu (Omišu) spominju se u kontekstu ponude ninskom biskupu Grguru (scardonitana ecclesia vel sisciana aut certe in delminensi ecclesia), da ode u njih (vidi, N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, 293 itd.; Goldstein, O Tomislavu i njegovu dobu, 37 itd.). O tome da su biskupije postojale ne bi trebalo biti dvojbe, ali one nemaju u tom trenutku biskupa i pitanje je kako je funkcionirala tamošnja niža crkvena hijerarhija, ako je nje uopće i bilo. Očigledno se i dalje radi o ranim fazama prihvaćanja kršćanstva i o nenaviknutosti žitelja Hrvatske da izdržavaju crkvene dostojanstvenike na teritoriju svojih župa.

⁴⁹ Vidi, Rački, Documenta, 3—6 (tzv. Trpimirova darovnica iz 852. godine).

⁵⁰ Kada u Gottschalkovo vrijeme Hrvati napadaju bizantski teritorij u Dalmaciji, čine to uz pomoć konjičkih odreda — vidi, L. Katić, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, Separatni otisak »Bihaća«, Zagreb 1932, 8.

⁵¹ DAI 31/46, Vizantijski izvori II, 43; zapisuje se, naime, da su »pobožnog« bogalja Martina nosila četvorica, a ne, kako bi, čini se, bilo normalno (bez obzira na njegov ugled), da ga voze zaprežnim kolima.

⁵² Ljudevit Posavski godine 819, uništava »castella« po Dalmaciji — vidi, Rački, Documenta, 322—3; Annales regni Francorum, za 819. godinu, str. 151.

mjerice, župani) bilo je potrebno da imaju neki reprezentativniji stambeni objekt, a također su zahtijevali da se u njihovu čast grade i reprezentativni sakralni objekti.⁵³

Sav taj napredak tražio je napore kakve to siromašno slavensko društvo nije moglo izdržati u dužem razdoblju. Problem je bio u tome da je trebalo osigurati, akumulirati više novca nego što su ih prihodi realno mogli dati. Središnje je područje hrvatske države u to doba praktično bez nekog važnijeg izlaska na more. Uostalom, ta prostranstva — današnja Dalmatinska zagora, Bukovica i Cetinska krajina, oduvijek su bila, a i danas su, najsiromašniji i najneplodniji dio hrvatskog teritorija. Hrvatska još nije posjedovala neki veći priobalni grad. Iako su Hrvati izašli na more, pa se čak može i reći da su postali i nezaobilazan faktor na Jadranu, ipak je u cjelini hrvatske povijesti 9. stoljeća ta zemljoradnička proizvodnja (pri ovim razmatranjima uključujemo cijeli hrvatski teritorij, dakle i teritorij Panonije) i dalje određivala život velikog dijela hrvatskog stanovništva. Čini se da su se ekonomski i drugi kontakti uglavnom odvijali na taj način da su Franci i Bizantinci (odnosno, stanovnici dalmatinskih gradova) odlazili u umutrašnjost ili do malih hrvatskih luka na pogodnim mjestima za odlazak u unutrašnjost. Kada su Hrvati izlazili na jadranska prostranstva, izgleda da su to, po svjedočenju izvora, ponajviše bili pljačkaški pohodi.

Bilo je to doba kada su proizvodne snage bile na vrlo niskom stupnju razvoja. Stoga je, čini se, prirodna posljedica da ekonomija, pa onda ni država u cjelini nisu mogle izdržati takav tempo razvoja i da je moralo doći do određene stagnacije. Od kraja 9. i u prvoj trećini 10. stoljeća broj podataka u narativnim izvorima se ubrzano smanjuje. Smanjuje se i broj kamenih natpisa, a i vladari nakon Tomislava (tridesete godine 10. stoljeća), pa sve do Petra Krešimira IV, više od 100 godina kasnije (početak druge polovice 11. stoljeća), s izuzetkom Stjepana Držislava, predstavljaju uistinu drugorazredne ličnosti od kojih su se jedva sačuvala od zaborava i vladarska imena.⁵⁴

Građanski ratovi koji su vođeni u vrijeme Tomislavovih nasljednika svakako su bili dodatan faktor krize i naškodili su vojničkoj snazi države.⁵⁵ Za vrijeme Tomislava Hrvatska se mogla suprotstaviti mađarskim i bugarskim provalama i pobijediti ih specifičnom taktikom. Bile su to značajne pobjede bez obzira na to što se može pretpostaviti da je broj napadača bio relativno malen.⁵⁶ Uostalom, još su u 9. stoljeću Hrvati i Neretljani mogli

⁵³ O tom činu darivanja, o osobama koje u njemu sudjeluju: Ž. Rapanić, Donare et dicare, SHP 14/1984, 159—181. O Trpimirovu i Branimirovim natpisima koji su najznačajniji dokumenti te vrste iz toga vremena, N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, 221 itd., 250 itd., i tamo literatura. Također, Ž. Rapanić, Bilješke uz 4 Branimirova natpisa, SHP 11/1981, 179 itd.

⁵⁴ Klaić, Povijest Hrvata u ranom, 316 itd.; F. Šišić, Povijest Hrvata, 486—7; I sti, opširnije, Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji, VAD., n. s. XIII, 1913—4, 85 itd.

⁵⁵ N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom, 312—3.

⁵⁶ Vidi, o tome opširnije, Goldstein, O Tomislavu, 41—2.

odbijati sva mletačka presizanja i intervencije na istočnom Jadranu.⁵⁷ Sada to, međutim, više nije bio slučaj: Mlečani su vještim diplomatskim manevrima i prijetnjama zauzeli dio istočnog Jadrana, a hrvatski su vladari to morali pasivno promatrati. I car Samuilo je od Ulcinja (koji, uzgred rečeno, nije uspio osvojiti) bez većih poteškoća (barem to proizlazi iz izvora), uništavajući primorskim i planinskim krajevima prošao do Zadra. Poslije se preko Bosne i Raške vratio »u svoju prijestolnicu«.⁵⁸

Čini se da je hrvatsko društvo tek polovinom 11. stoljeća krenulo u novo razdoblje napretka. Takvi su zaključci teško izvodljivi na temelju izvora isključivo o hrvatskoj povijesti — jer su oni, kao i za prethodna razdoblja, relativno malobrojni. Međutim, općeevropska kretanja koja su vjerojatno umnogome utjecala i na zbivanja u Hrvatskoj, svakako će pomoći pri određivanju karaktera onoga što se zbivalo u Hrvatskoj.

Suvremenici su opisali godinu 1000. u zapadnoj Evropi kao vrijeme intelektualnog mraka i posvemašnje letargije, trenutak kada je široke društvene slojeve zahvatio strah od Sudnjega dana na 1000-godišnjicu Isusova rođenja. Takvi su dojmovi mogli biti prisutni i godine 1033, o 1000-godišnjici Isusove smrti, jer su se manifestacije sličnih praznovjerja ponovile. Kada su ljudi vidjeli da se ništa ne događa, da nije došlo do smaka svijeta, mogli su s više optimizma gledati u budućnost. I, uistinu, godina 1000. nije bila kraj svijeta, već, dugoročno gledano, blistava zora rađanja novog. Tehnička poboljšanja u poljoprivredi omogućila su povećanje proizvodnje, više namirnica značilo je i povećanje broja stanovnika. Gladne su se godine prorijedile, krčile su se šume da bi se stvorile nove oranice, počinju cirkulirati ljudi i dobra, jer se ponovno otvaraju sajmovi, dolazi do renesanse života u gradovima koji opet postaju središta trgovine i zanatstva, osnivaju se gradske komune... Nemoguće je utvrditi koji je od ovih faktora dao početni impuls, koji je bio presudan. Uvjetovali su jedan drugoga i bili, zapravo, osnovica koja je nosila zapadnu Evropu u gotovo tri stoljeća dugu, neprekidnu razvoju.⁵⁹ Što je od toga stiglo do Hrvatske?

Neće biti lako na to pitanje odgovoriti, jer nitko od historičara prethodnih generacija nije postavio takvo pitanje, niti je iz tog aspekta proučavao izvore. Kako je i ovo prvenstveno članak u kojem se pokušava sintetizirati, a ne studiozno analizirati, navest ćemo ovdje samo nekoliko argumenata u prilog našoj tezi.

⁵⁷ Rački, Documenta, 361 itd. N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, na raznim mj.

⁵⁸ Rački, Documenta, 424 itd. F. Šišić, Letopis popa Dukljanina, Beograd-Zagreb 1928, 333. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, 326. Možda nam kao ilustracija tadašnjih odnosa snaga može poslužiti činjenica da je Ulcinj kao bizantski posjed uspješno odolijevao Samuilu, dočim u hrvatskim zemljama on nije nailazio na otpor, već je samo uništavao (»devastans«).

⁵⁹ Literatura je o tome praktično nepregledna. Naprimjer, G. Duby, L'An Mill, Paris 1970. Također, općenito i Histoire générale des civilisations, t. 3, Le Moyen Age, Paris 1957, 237—265.

Usprkos općenitoj malobrojnosti podataka, karakteristično je da ih ima relativno mnogo o darivanju zemlje u vrijeme Petra Krešimira IV, pa i Dimitrija Zvonimira.⁶⁰ Jesu li sve te darovnice vjerodostojne, ili je to samo jedan njihov dio, ne čini nam se ovdje toliko bitno.⁶¹ Čak i ako nisu vjerodostojne, one moraju sadržavati velik dio istinitih podataka da bi ih suvremenici uopće ozbiljno shvatili. Zemlja se sve više obrađuje i, moguće je, postaje predmet spora. Dakle, ako isprava i nije vjerodostojna, ona potvrđuje ono što nam je u ovom trenutku važno: da je obradiva površina postala dragocjena i da će se netko poslužiti svim sredstvima da bi dokazao vlasništvo nad njom. Može se, dakle, reći da je druga polovina 11. stoljeća bilo doba gladi za zemljom. Jedna od darovnica svakako je autentična: na Bašćanskoj je ploči ostalo zabilježeno da je »kralj Zvonimir dao ledinu opatu Držihi...«⁶² Posjedi rapske crkve se određuju i potvrđuju, jer su se dotada očigledno širili.⁶³ Nove su se zemlje tražile i na drugim otocima — na Šilu, Pašmanu, Ugljanu i Maunu. Tražile su se i na kopnu, ali izvan teritorija dotadašnjih agera.⁶⁴

Ukoliko se prihvate ovakva razmišljanja, proizlazi da se u to vrijeme Hrvatska uključila u evropske tokove. To je učinila mnogo brže negoli u prethodnom razdoblju: dok su Hrvati pokršteni 300, 400, pa i više godina kasnije od zapadnoevropskih barbara germanskog podrijetla, sada taj zaostatak za zapadnom Evropom ne bi bio veći od 50 do 100 godina. I uključivanje u političke tokove bit će mnogo brže i neposrednije.

Papa sada više ne prekora hrvatske vladare, kao što je to činio u 9. stoljeću, zbog gusarenja njihovih podanika na Jadranu, već prihvaća Dimitrija Zvonimira kao saveznika u prijemima oko investiture.⁶⁵ Važnost toga čina je mnogostruka: papa je obdario Zvonimira znakovima kraljevske vlasti (mač, zastava, kruna, skeptar) i time ga počastio kao i druge suvremene evrop-

⁶⁰ Vidi, Rački, *Documenta*, 59—97.

⁶¹ N. Klaić se bavila pitanjima autentičnosti različitih vladarskih i drugih isprava onoga doba u velikom broju rasprava: *Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara* — I. dio HZ 18, 1965; II. dio — HZ 19—20, 1966—7; Još jednom o tzv. privilegijama trogirskog tipa, *Istorijski časopis* 20, Beograd 1973; O autentičnosti privilegija trogirskog tipa, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru II*, Zadar 1958; O falsifikatima splitskih benediktinki, VAHD 63—64, Split 1969; O Trpimirovoj darovnici kao diplomatskom i historijskom dokumentu, VAHD 62, Split 1967; Rapski falsifikati, *Zbornik Zadar I*, Zadar 1955; Paški falsifikati, *Radovi Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta* 2, Zagreb 1959.

⁶² J. H a m m, *Datiranje glagoljskih rukopisa*, *Radovi Staroslavenskog instituta I*, Zagreb 1952, 21 itd.

⁶³ Rački, *Documenta*, 87—88.

⁶⁴ Krajevi oko Zadra — Rački, *Documenta*, 59—97. Posjedi rapske crkve — 87—88 (određuju se i potvrđuju — dakle, do tada su se širili). U isto vrijeme dobra koja posjeduju Petar Crni iz Splita (vidi, *Supetarski kartular*) te zadarški građanin Vekeneg (Rački, *Documenta*, 95) moraju se djelomično objašnjavati i naraslim ekonomskim snagama. Naposljetku, splitska crkva potvrđuje svoje posjede u splitskom polju, na Mosoru, Cetini, Livnu, na granici s Trogirom — Rački, *Documenta*, 114—6.

⁶⁵ Rački, *Documenta*, 6—7; 103—5.

ske vladare.⁶⁶ Time je Hrvatska postala dio zapadnoevropske kršćanske ekumene, što je otvaralo nove političke, kulturne i ekonomske mogućnosti.

Hrvatska je i u drugim aspektima slijedila evropske procese. Iako je izvora vrlo malo, pa tek naslućujemo osnovne značajke procesa, očigledno je kraljev vazal — župan sve više izmicao kontroli svojega seniora.⁶⁷ Bilo je to vrijeme kada u Evropi ne postoji ni jedna jača monarhija, kada su one praktično razdijeljene između manjeg ili većeg broja feudalaca. Međutim, usprkos ograničenosti ili sve manjem utjecaju kraljevske vlasti u samoj državi, kriza je uspješno prevladana. Interesi Hrvatske (dakle, te jezgre hrvatske državnosti u zaleđu dalmatinske obale, za razliku od jezgre u Panoniji) bili su tada okrenuti ponajviše prema Jadranu, Italiji i bližoj okolici, a sada su očigledno počeli sezati do sjevernijih krajeva, do današnje Slavonije. Iako takav razvoj u tom trenutku (prva polovina 11. stoljeća) za Hrvatsku nije bio od velike važnosti, na duži će rok on svakako biti najdalekosežniji — Hrvatska će tečajem dužeg razdoblja početi otvaranje prema srednjoj Evropi.

Problem kako povezati umnogome razdvojene krajeve Dalmacije i Panonije zaokupljao je možda neke vladare 9. (kao Bornu i Ljudevita) i 10. stoljeća (primjer — Tomislav), ali još više neke historičare koji su takav proces smještavali u vrijeme kada do njega nije došlo, a niti je moglo doći. O dvojnosti vlasti, o dvije države, Dalmaciji — Hrvatskoj i Panoniji,⁶⁸ govori podatak iz početka 9. stoljeća, kada Ljudevit Posavski prodire iz svojeg središta Siska u Dalmaciju kao u neprijateljsku zemlju i po njoj pustoši.⁶⁹ Čak bi se na temelju ove priče moglo tvrditi kako se tada Dalmacija nije zanimala za Panoniju, nego da je bilo upravo suprotno. O tom dualizmu precizno izvještava i Konstantin Porfirogenet: Slavonija je pod vlašću hrvatskog arhonta, koji samo šalje darove arhontu u Dalmaciju.⁷⁰ Panonija je, po svemu sudeći, naseljena hrvatskim (odnosno, slavenskim) stanovništvom, ali do nje ne stiže ni jedna vojska iz Dalmacije: čini se da hrvatska vojska, kada se u vrijeme Tomislava uspješno odupire Mađarima, uopće ne prelazi Dinaride.⁷¹ Međutim, ni neki mađarski prodori i osvajanja pojedinih utvrda

⁶⁶ Vidi, N. Klaić, *Povijest Hrvata*, 349—350; Grgur je njegovao odnose s Danskom, Norveškom, Poljskom, Češkom, Ugarskom, Engleskom (pod novom normanskom dinastijom) s francuskim Kapetovićima, sa Španjolskom. O tome *Histoire de l'église, t. 8, La Reforme grégorienne et la Reconquete chrétienne* (1057—1123), par A. Fliche, Paris 1950, 119—130. O naravi odnosa između Svete stolice i tih kraljevstava, »vazala«, kako ih je zamišljao Grgur VII — na i. mj., 110—9.

⁶⁷ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom, 141* itd.

⁶⁸ »Dalmatinska« i »Panonska« Hrvatska valja upotrebljavati samo uvjetno, ne kao ime, nego na razini historioografskog dogovora kojim, u danom kontekstu, razlikujemo »Dalmaciju« (bizantsku) od »Dalmacije« pod vlašću hrvatskih vladara.

⁶⁹ Vidi, Rački, *Documenta*, 320 itd.

⁷⁰ DAI 30/75—78.

⁷¹ Goldstein, O Tomislavu, 41—2. Koliko je tih Hrvata i Slavena općenito bilo, vrlo je dvojbeno, pogotovo u doba, recimo, Ljudevita Posavskog — bilo je to samo dvadesetak godina nakon Karlova rata protiv Avara kojim je »Panonija ispražnjena od svih stanovnika« — »vacua omnj habitatore Pannonia« — vidi, *Vita Karoli Magni*, str. 13, cap. 13.

u Slavoniji ne mogu se ocijeniti nikako drugačije negoli kao periferna pojava.⁷²

Kada je tridesetih godina 11. stoljeća koruški vojvoda Adalbert digao ustanak protiv njemačkog cara, imao je u njemu za saveznike Hrvate i Mirmidonce.⁷³ Njegov je ustanak ugušen, a Hrvati, barem koliko nas izvor informira, nisu u ovim događajima direktno sudjelovali. Ipak, bio je to prvi znak da su njihove interesne sfere zahvatile i srednjoevropske krajeve.⁷⁴

Dvadesetak i koju godinu poslije budući hrvatski kralj Zvonimir postao je ban u Panoniji. Je li to bila posljedica vojnog pohoda ili mirnog preuzimanja vlasti, ne zna se, ali se Zvonimirove ambicije nisu na tome zaustavile: oženio se šezdesetih godina kćerkom ugarskog kralja Bele I (1060—63) Jelenom (Ilonom, Lepom). Istodobno, to je i dokaz da su interesi ugarskih vladara usmjereni sve više prema obali, jer ovakav dinastički brak ni za jednu stranu nikada nije bio plod slučajnog odabira. Uostalom, bliska je budućnost pokazala da su Ugri vrlo dobro računali: 30—40 godina kasnije pomoću ove udaje uspjeli su zasjesti na hrvatsko prijestolje. Smijemo pretpostaviti da je i Zvonimir imao u tom braku svoju računicu, a ona se, djelomično i na specifičan način, počela ubrzo i iskazivati: kada je kranjsko-istarski grof Ulrik I proširio svoj istarski posjed na račun hrvatskih teritorija u Istri i, čini se, Hrvatskom primorju, Mađari su intervenirali. Pobjedili su i istjerali Karantance iz Hrvatske, pa su na taj način pomogli svojem rođaku, inače suprugu nećakinje tadašnjeg vladara (herceg Gejza bio je brat preminulog kralja Bele, oca Jelenina).⁷⁵

U to je vrijeme, dakle, vjerojatno došlo do ujedinjavanja Hrvatske (Dalmacije) i Panonije. Nemoguće je ustanoviti kakvom je čvrstinom vlast još uvijek pretežno Jadranu okrenutih vladara dosegala i kako se osjećala u Panoniji, ali se čini da tada neke velike povezanosti još nije ni moglo biti. Zvonimir je bio ban u Slavoniji, u principu je njome vladao, ali on je mogao u praksi kontrolirati samo pojedina naselja, odnosno, utvrđena mjesta i njihovu neposrednu okolicu. Panonija je uglavnom ravničarski kraj u kojem posjedovanje neke veće oblasti nema velikog značenja — ona je lako prohodna za svaku konjicu i stoga lako osvojiva, a teško zadrživa. Vlast hrvatskog vladara funkcionirala je u ovim krajevima slično ili čak istovjetno kao i ona njezinih prethodnika.⁷⁶

Čini se da su u isto vrijeme hrvatski vladari uspjeli nadvladati i vječiti dualizam — dalmatinski, bizantski gradovi i hrvatsko zaleđe počeli su se

⁷² Goldstein, O Tomislavu, 39—40.

⁷³ Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije, dio I, 227 — »confisum Crwatis et Mirmidonibus« — gotovo se svi slažu da »Hrvati« predstavljaju Krešimirovu Hrvatsku, a o Mirmidoncima se vrlo teško izjašnjavati — vidi, N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom, 376—7.

⁷⁴ O pripajanju Slavonije, N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom, 348.

⁷⁵ Isto, 377—8.

⁷⁶ Vidi o vlasti u Slavoniji u 10. stoljeću, Goldstein, O Tomislavu, 39—41; I s t i, Grad Norik kod Prokopija, Istorijski glasnik, 1—2, Beograd 1982, 31—36.

stapati u jednu cjelinu. Bizantska Dalmacija je sve manje bila pod bizantskom vlašću i utjecajem, a sve više pod hrvatskom.⁷⁷

Tako je u hrvatskoj povijesti započelo novo razdoblje nekako tijekom 11. stoljeća. Već opisane karakteristike društvenog i političkog razvoja bit će, čini se, dijelom nazočne i u hrvatskom društvu 12, pa čak i 13. stoljeća. Prirodno je, stoga, da važnost koju su dosadašnje historiografske koncepcije pridavale godini 1102. ne možemo prihvatiti. Pitanje je koliko je smjena dinastija bila presudan događaj u povijesti hrvatskog društva. Vidjeli smo, naime, da neke naznake panonske orijentacije postoje i pola stoljeća prije nego što su Arpadovići zasjele na hrvatsko prijestolje. Osim toga, pod izravnim utjecajem te dinastičke smjene nisu se pojavile neke nove značajke razvoja, a niti su se neke stare ugasile.

Čak i kada bi dokument nazvan »Qualiter« ili »Pacta conventa« bio autentičan, a događaj koji se u njemu opisuje istinit (ugarski kralj podjeljuje privilegije predstavnicima dvanaestero plemena hrvatskih) bila bi to samo potvrda da sitno plemstvo nastavlja živjeti istim ili vrlo sličnim životom i, na prvi pogled, u izmijenjenim uvjetima pod vrhovništvom Arpadovića.⁷⁸ Uostalom, to je bila i istina — ugarski kralj je vrlo malo i tek ponekad utjecao na zbivanja u Hrvatskoj. Hrvatska se dugo vremena, iako pod vrhovništvom Arpadovića, razvija potpuno samostalno. Do bitnih promjena doći će tek polovinom 14. stoljeća.

Budući da je hrvatsko srednjovjekovno društvo razvilo crkvenu organizaciju, civilnu vlast, vlastito plemstvo, umnogome sličnih osobina kao i te institucije u zapadnoj Evropi, valjalo je čekati trenutak kada će se u Hrvatskoj razviti i neke druge osobitosti slične tadašnjem razvoju zapadnoevropskog društva. U zapadnoj Evropi vrlo karakterističan rezultat tadašnjeg razvoja je bila pojava grada, gradske komune, budućeg središta trgovine, ekonomije, pa zatim i pojava građanskog sloja i svega onoga što s njima pristiže — širenje pismenosti, naobrazbe, sveučilišta. Osim toga, križarski su pohodi, ali i sama ideja križarskog rata donijeli u srednjovjekovno društvo bitne promjene i obilježili evropsku povijest puno stoljeće ili dva, pa čak i duže. Stoga bi i na prihvaćanje ideje križarskog rata i kretanje u njega valjalo obratiti pozornost. Naime, takozvana »povijest mentaliteta« svakako je važan dio društvenog razvoja. Dosada je u našoj medijevistici bila prilično zapostavljena, djclomično i zbog toga što karakter izvora za hrvatsku povijest ne dopušta opsežnija istraživanja u ovom pravcu i na neki način opravdava historičare. Stoga bi upravo razvoj te ideje o križarskom ratu, relativno lako prepoznatljive u ukupnom društvenom kretanju mogao biti jedan od pokazatelja dubljih promjena u svijesti hrvatskog društva, pa i promjena u društvu samom.⁷⁹

⁷⁷ Vidi, N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom, 381 itd.

⁷⁸ Isto, 31—33. Tako su, uostalom, argumente razvijali i pobornici teze o autentičnosti »Qualitera« u 19. stoljeću.

⁷⁹ O ideji križarskog rata, uopće u Evropi: Relazioni, X Congresso Internazionale di Scienze Storiche, vol. III, Storia del Medioevo, Firenze 1955, 543 i d. Radi se o više članaka P. Rousseta, S. Runcimana, P. Lemerlea — Križarski rat i kroničari, Križarski rat i pravnici, itd.

Većoj preciznosti naših odgovora na ova pitanja ispriječiti će se određeni problemi s kojima se u prethodnim razdobljima nismo suočavali ili barem ne u tolikoj mjeri: prvo, u ovom se razdoblju (12. i 13. stoljeće) hrvatsko društvo neosporno razvija, što donosi i bogatstvo raznorodnih informacija na kakve nismo nailazili u prethodnim razdobljima. To, onda, naravno, otežava spoznavanje cjeline. Međutim, usprkos količini izvora i brojnim, različitim vrstama istraživačkog rada koje bi oni omogućili, relativno se malo historičara bavi tim razdobljem. Ako se za medijevistiku općenito tvrdi da je zapuštena i zanemarena kao disciplina, onda je to u slučaju ovih stoljeća još očitije. Naime, istraživači se bave ili razdobljem do 11. stoljeća, zasnivajući svoj rad na već objavljenim izvorima i arheološkim nalazima, ili kasnim srednjim vijekom, kada obično crpu podatke iz arhivskih dokumenata, najčešće vrlo razvijenog notarijata. Tako su radovi o ovom razdoblju relativno rjeđi, a bez brojnih radova o pojedinačnim događajima i procesima vrlo je teško govoriti o periodizaciji ili o »sintezi«.

Međutim, čini se nedvojbenim da postavljanje vladara iz kuće Anžuvina za novu kraljevsku dinastiju u Hrvatskoj i Ugarskoj godine 1301. nema nikakve veze s pojavom grada ili prihvaćanjem ideje križarskog rata. Kao ni prilikom stupanja Arpadovića na prijestolje, godina 1301. ništa nije bitno donijela u tom trenutku ni Hrvatskoj, a ni Hrvatsko-ugarskom Kraljevstvu u cjelini. Ni posljednji Arpadovići koji su imali rodbinske veze s Anžuvincima, a ni prvi Anžuvina Karlo (1301—1342) nisu mijenjali svoj odnos prema Hrvatskoj, niti se u Hrvatskoj zbog tih novodošlih vladara išta mijenjalo. Štoviše, iako je Karlo okrunjen zahvaljujući pomoći i podršci iz Hrvatske — građani Gradeca bili su uz Anžuvince, iako je prvo došao u Hrvatsku, a tek zatim produžio u Ugarsku, i to u pratnji bibrirskoga kneza Jurja, brata tadašnjega hrvatskog bana Pavla Bribirca, on za svoje četrdesetogodišnje vladavine u Hrvatskoj nije stekao snažnije pozicije. Moćne velikaške obitelji onemogućile su dublje promjene još nekoliko desetljeća. U tom razdoblju nema događaja ili nekog dužeg zbivanja kojima bi se ono podijelilo na dva ili više perioda raznih obilježja.

Međutim, mišljenja o tome na koji način i s kakvim sposobnostima Karlo za svojeg dugotrajnog kraljevanja gradi apsolutizam, podijeljena su. Dok neki istraživači naglašavaju da oprezni postupci na početku vladavine znače i stvarnu kraljevu slabost, drugi, pak, ističu da je to bila samo etapa u svjesnom izgrađivanju apsolutističke vlasti.⁸⁰

Čini se da vrijeme u kojem se događaju bitne promjene prethodi izmjenjivoj dinastiji. Tako je u vrijeme Bele III (1180—1196), a i Bele IV poticano naseljavanje stranaca (hospites).⁸¹ Vjerojatno početkom 13. stoljeća naseljavaju se u zagrebačko podgrađe imigranti iz zapadne Evrope (iz Njemačke ili

⁸⁰ N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, 503 i d. i tamo analiza literature i stavova historičara.

⁸¹ Podaci preuzeti po F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb 1962, 174—196.

iz Italije) i daju današnjoj Vlaškoj ulici ime Vicus Latinorum.⁶² Bela je opće terete snizio na što je moguće manju mjeru.

Od početka 13. stoljeća u povijesti hrvatskih feudalnih obitelji pojavljuju se novi elementi. One su sve jače, a od sidraško-šibensko-zadarskog kneza Domalda počinju se upletati, pa privremeno ili stalno vladati dalmatinskim gradovima. Bit će to rijedak slučaj u povijesti jadranskih i perijadranskih krajeva da je jedna politička vlast istodobno upravljala i gradovima i njihovim zaleđem. Takav će razvoj kulminirati početkom 13. stoljeća s braćom Pavlom i Mladinom II Bribircem. Nakratko će ga zaustaviti Ludovik Anžuvinač oko polovine 14. stoljeća, ali sve do turskih prodora ili čak do gušenja urote zrinsko-frankopanske hrvatske feudalne obitelji posjeduju velike dijelove hrvatskih teritorija i umnogome određuju putove razvoja hrvatskog društva.

Za vladavine Andrije II (1205—1235) odvijaju se događaji umnogome povezani sa širom evropskom situacijom. »Zlatna bula« koju je Andrija morao izdati u svakom je slučaju pomak prema modernizaciji države i prigušivanju bilo kraljeva bilo velikaškog samovlašća. Paralelna analiza »Magna charta libertatum«, gotovo suvremenog dokumenta iz Engleske (1215), sazivanja Državnih staleža u Francuskoj početkom 13. stoljeća i Andrijinih postupaka, vjerojatno bi pokazala barem neke, možda čak i prilične sličnosti.

Otprilike od 12. stoljeća u dalmatinskim gradovima na nekadašnjem području bizantske teme Dalmacije (dakle, Zadar, Split, Trogir i neki drugi), a u onima na tlu Neretvanske Kneževine i u unutrašnjosti Hrvatske u 13. stoljeću stvaraju se komune. U tim se zajednicama stanovništvo definira jedinstvenom pravnom kategorijom, pa se na taj način Hrvatska povezuje s evropskim razvojem gdje su se (primjenice, u Italiji) komune formirale u 11. stoljeću. Takav se razvoj može smatrati »korakom prema današnjici, iz starog svijeta u novo doba«.⁶³

Što se tiče Andrije, on je bio u križarskom ratu 1217—8. godine. Zajedno s pomeranskim knezom Kazimirom stigao je u Ako, u blizini današnje Haife, ali se, pošto nije mogao učiniti ništa više od povremenih upada na muslimanski teritorij, ubrzo vratio kući. S njim su u Svetoj zemlji bili i Babonići. Ne samo da su hrvatski feudanci bili u Svetoj zemlji, nego je, čini se, baš u to vrijeme nekako u hrvatskim zemljama razvijena svijest o postojanju, svrsi i potrebi organiziranja križarskih ratova. To se događalo usprkos činjenici što je Andrijin pohod bio samo predigra 5. križarskom ratu, jedan u nizu loše organiziranih i pomalo besmislenih pohoda 13. stoljeća, za razliku od entuzijazma, fanatizma i snage onih u 11. i 12. stoljeću.

⁶² Vidi, I. K a m p u š, Prilog pitanju postanka varoši Gradeca kraj Zagreba, HZ 18, Zagreb 1965, 129—139; N. K l a i ć, O pitanju postanka varoši Gradeca kraj Zagreba, HZ 21—22, Zagreb 1968—9, 849—56.

⁶³ Vidi i N. K l a i ć, Neki problemi srednjovjekovne povijesti Zadra, Zbornik »Zadar«, Zagreb 1964; L. S t e i n d o r f f, Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung, Köln-Wien 1984; I s t i, Stari svijet i novo doba. O formiranju komuna na istočnoj obali Jadrana, SHP 16/1986, 141—152, loc. cit. 151.

Krajem 11. stoljeća, kada je Evropa bila opsjednuta pohlepom, pobožnošću i željom za avanturama i kretala u prvi križarski rat, izvještaji Williama iz Tyra⁸⁴ i Raymonda iz Agilesa⁸⁵ svjedoče da Hrvati baš nisu bili gostoljubivi, a niti su previše marili za sudionike tog pohoda, kada su oni prolazili kroz Hrvatsku. Nisu shvaćali poruku križarskog rata, jer ni Zvonimir, prirodno, nije pozivao u njega — priča o njegovoj nasilnoj smrti je legenda.⁸⁶

Međutim, čini se da se oko 1200. godine počinje ideja križarskog rata širiti među obrazovanim pučanstvom, prvenstveno svećenicima. Događa se to u vrijeme dolaska templarskog reda u Hrvatsku (tipičnog viteškog reda koji je stvoren u Palestini). Templari su svoje kuće — podružnice s posjedima imali na čitavom teritoriju Hrvatske. Matično im je sjedište bila Vrana, a bili su još smješteni u Senju, Zagrebu, Božjakovini, Našicama, Glogovnici, pa su čak bili i gospodari cijelim županijama (dubičkoj, požeškoj, virovitičkoj). Koliko su uistinu templari donijeli svijesti i znanja o križarskim ratovima ne zna se, jer takvih podataka jednostavno nema, ali se može pretpostaviti da je posredan utjecaj do Hrvatske stigao na taj način.

I drugačije, odnosno, negativne implikacije križarskih pohoda mogli su osjetiti stanovnici Zadra, kada su ih 1202. godine križari na poticaj Mlečana opkolili i u mjesecu studenom osvojili njihov grad. Suvremeni zadarski zapisi nisu sačuvani (vjerojatno bi oni negativno ocjenjivali tu akciju), ali je mlađi suvremenik tih zbivanja, Splićanin Toma Arhiđakon, pozdravio i opravdavao njihovo ponašanje.⁸⁷ Zadranima su, po Tomi, skrivili mnoge stvari, ali im on jednu posebno spočitava: »... prezreli su zakon katoličke vjere i dopustili, da ih se heretičkim gnojem poškropi. Jer su gotovo svi, koji su se u Zadru smatrali plemenitijima i odličnijima, rado primali heretike i bili im naklonjeni.«⁸⁸ Toma je pisao otprilike sredinom 13. stoljeća, a do prvih reakcija zbog djelatnosti bosanskih »krstjana« dolazi u našim krajevima oko 1200. Iako je sigurno da su i svećenstvo na dalmatinskoj obali, pa i sam papa bili svjesni širenja bosanske hereze i tokom posljednjih desetljeća 12. stoljeća, opća uzbuna zbog njezine rasprostranjenosti dignuta je tek tužbom dukljanskog kralja Vukana papi Inocentu III godine 1199.⁸⁹ Nakon toga

⁸⁴ Šišić, Priručnik izvora, 402—3.

⁸⁵ J. Šidak, *Historijska čitanka za hrvatsku povijest I*, Zagreb 1952, 32—33. Rački, *Documenta*, 461—3.

⁸⁶ I. Goldstein, *Kako, kada i zašto je nastala legenda o nasilnoj smrti kralja Zvonimira?*, *Radovi IHP* 17, Zagreb 1984, 35—52.

⁸⁷ Toma Arhiđakon, *Kronika*, 76.

⁸⁸ Može se pretpostaviti da Toma i nije govorio punu istinu, jer, koliko nam je poznato, zasada nema podataka o boravku »heretika« — bosanskih krstjana na samom početku 13. stoljeća u Zadru. Nedvojbeno je da križari (a još manje Mlečani koji su ih doveli pod grad) nisu vodili računa o tome da li u Zadru ima ili nema heretika, ali je to Toma iskoristio kao apsolutno zasnovano opravdanje za križarsku akciju. A ono što je nama ovdje bitno jest činjenica da postoji u Tome prisutna ta ideja o potrebi i opravdanosti kretanja u križarski rat na stvarne (ili izmišljene) protivnike kršćanstva.

⁸⁹ Po M. Brandt, *Dubrovnik i heretička Bosna u prvoj polovini 13. stoljeća*, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku* 12, Dubrovnik 1970, 29.

uključuju se i splitski i dubrovački nadbiskupi sa svojim svećenicima, papinski legati i opunomoćenici, ugarsko-hrvatski kralj i sam papa Inocent III.⁹⁰ Sve se, do daljnjega, završava sporazumom na Bilinu polju 1203. godine, ali dvadesetih godina dolazi do nove uzbune, koja kulminira stvarnim križarskim ratovima protiv bosanskih heretika. Koliko je tih ratova uistinu bilo, koliki je bio njihov stvarni domašaj, nije pitanje koje nas ovdje zanima.⁹¹ Bitno je da su križarski ratovi vođeni, da su se afirmirali i u stvarnosti, a i u svijesti dalmatinskih svećenika. Sveobuhvatna akcija nadbiskupa, pape, kralja, niti jednog pripadnika Katoličke crkve nije mogla ostaviti ravnodušnim. Svatko je u crkvenoj hijerarhiji za takvu akciju znao i bio obavezan djelovati u skladu s djelovanjem viših od sebe. Uostalom, sve se to poklapa s IV. lateranskim koncilom 1215. godine i njegovim odlukama koje predstavljaju polaznu točku sistematskih i energičnih akcija papinstva protiv hereza u Evropi. Refleks tih zbivanja nalazimo, dakle, i u djelu Tome Arhiđakona kada on prosipa svoj bijes na »heretike« i one koji ih štite.

Najnezahvalnije je donositi zaključke »ex silentio« izvora. Međutim, po onome što nam danas nudi izvorni materijal, do pokretanja svijesti u određenim krugovima u Dalmaciji i Hrvatskoj o potrebi kretanja u križarski rat došlo je ne toliko pozivima pape na oslobađanje svetih mjesta i odlaskom križarskih vojski na istok koliko narastanjem heretičkog pokreta u dalmatinskom zaleđu. Hrvati dugo vremena nisu puno razmišljali o tome što se uistinu događa u Palestini. Vijesti o tome mogle su u Hrvatsku stizati, prenošene od usta do usta, vjerojatno i preko već spomenutih templara, i s nekoliko godina, pa čak i desetljeća zakašnjenja, prilagođavajući se općenitoj sporosti komunikacija, a bilo je to početkom 13. stoljeća.

O sve intenzivnijim vezama s Istokom svjedoči i prihvaćanje kulta Svetog Jurja u Hrvatskoj, sveca koji je prenesen na Zapad upravo posredstvom križarskih ratova.⁹² Iz tih najranijih vremena postoje freske 13. stoljeća kod Vrbnika na otoku Krku i romanička zidna slikarija iz crkve Sv. Marije u Srimi kod Šibenika.⁹³

Slijedeće je razdoblje — prvenstveno peto desetljeće 13. stoljeća — obilovalo događajima od kojih bi mnoge trebalo smatrati vrlo važnima. Provala Tatara početkom četrdesetih godina bila je krizni trenutak, posljednji takav prodor mongolskih naroda u Hrvatsku za slijedećih više od dva stoljeća (do

⁹⁰ Smičiklas, *Codex diplomaticus Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, t. 2, 333–4, 350–2; t. 3, 14–5, 24–5.

⁹¹ Brandt, n. dj., 30–2. O tome i o nekim drugim problemima, detaljnije: J. Sidak, *Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 276–7, i na drugim mjestima; F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975, 56–7, 74–9.

⁹² *Bibliotheca Sanctorum*, t. VI, Roma 1965, 511–531. Vidi i *Nouvelle Histoire de l'église*, t. 2, *Le Moyen Age*, Paris 1968, 267 itd. L. Réau, *Iconographie de l'Art chrétienne*, II/III, Paris 1958, 571–579. B. Fučić, *Sveti Juraj i Zeleni Juraj*, *Zbornik za narodni život i običaje*, Knj. 40, Zagreb 1982, 129–150.

⁹³ *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1979, 308–10. Vidi i F. Dujmović, — C. Fisković, *Ranoromaničke freske u Srimi*, *Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji XI*, Split 1959, 129–140.

dolaska Turaka). Kao što su Avari dokončali kasnoantičku civilizaciju u Pannoniji, a Mađari bili Hrvatskoj stalna prijetnja sa sjevera, tako je i prodor Tatara bio potres, doduše kratkotrajan. Da bi se privreda što brže oporavila, valjalo je učiniti nešto u cilju razvoja tada napaćenih zemalja. Osnivanje kraljevskih slobodnih gradova bio je dokaz dobre volje i pokušaj da se izvan-ekonomskim — pravnim potezima potakne privredni razvoj. Bilo je gradova kojima je to i uspjelo — zagrebačkom Gradecu, Koprivnici i Križevcima i još nekima, a drugi su ostali sela, ono što su zapravo i bili i prije kraljevskih odluka. »Nastajanje varoši (gradova) je dugotrajan, prije svega gospodarski proces koji prate i temeljite društvene promjene.«⁹⁴

I na Jadranu, području koje nije neposredno osjetilo domašaje ovih Bell-nih nastojanja, čini se da gradovi sve više dobivaju nova obilježja. To više nije samo »castrum«, utvrda, siromašna rezidencija biskupa, već sve više postaje ono što grad, po sudu nekih istraživača, u razvijenom srednjem vijeku i čini gradom — a to je da taj grad polako, s vremenom, još od ranoga srednjega vijeka postaje središte trgovine i zanata, uglavnom, tadašnje ekonomije.⁹⁵ Ekonomski se razvoj manifestira u notarskim spisima od kojih su najstariji sačuvani još iz 12. a broj im se povećava u 13. stoljeću. U to vrijeme, jedan za drugim, nastaju i statuti gradova — najstariji od njih je statut grada Korčule još iz 1214. godine.⁹⁶

Ekonomski razvoj pokrenuo je i nov polet romaničke, pa onda i gotičke umjetnosti. Romaničke vratnice Andrije Buvine na splitskoj katedrali nastale su 1214. godine. Na figuralnim kompozicijama očituje se dvojnost ikonografskih predložaka: bizantskih, s primjerenom statičnošću, te zapadnjačkih s narativnošću i slikovitošću prizora, što pokazuje kako je Buvina sudjelovao u preobrazbi umjetnosti na Jadranu, dohvaćajući stremljenje suvremenog stila.⁹⁷ Možda bi i primjer iz ranih četrdesetih godina 13. stoljeća mogao biti vrlo ilustrativan — gradnja trogirske katedrale i stvaranje Radovanova portala na kojem se ističu nagi muški i ženski lik svjedoče o prodoru nekih novih shvaćanja, različitih od dotadašnje srednjovjekovne zatvorenosti. Iako su tumačenja nastanka ovih likova različita, čini se da bi to mogla biti manifestacija novog mentaliteta koji će kasnije umnogome pridonijeti da evropsko društvo izađe iz srednjovjekovnih stega i dosegne renesansu.

Kada bismo rezimirali ovdje izložene misli, etape u razvoju hrvatskog društva mogle bi se otprilike ovako ustanoviti:

1. Prvo bi razdoblje bilo kasna antika i sveobuhvatne reforme, nove građevine, kristijanizacija društva, opća društvena kriza, što je umnogome utjecalo na kasniji tok hrvatske povijesti. Od mnogih barbarskih dolazaka koji

⁹⁴ N. Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom, 292. i d.

⁹⁵ Vidi, J. Le Goff, La ville médiévale, u: Histoire de la France urbaine, Paris 1980, 31 itd.

⁹⁶ Vidi, primjerice, Statut grada Korčule, Korčula 1987. Također, Srednjovjekovni statut bračke komune iz 1305. godine, Brački zbornik 7, Supetar 1968.

⁹⁷ Vidi, LEJ, sv. 1, 213—215. Također, Lj. Karaman, Buvinove vratnice i drveni kor splitske katedrale, Rad JAZU 275, Zagreb 1942.

su se ritmično ponavljali, onaj Slavena pa Hrvata, bio je od presudne važnosti — oni su se, za razliku od drugih, na ovim prostorima i trajno zadržali. Kriza nije u kasnoj antici započela dolaskom Hrvata i Slavena — oni nisu dokončali kasnoantičku civilizaciju, ali njihov dolazak nije donio nikakvu novu kvalitetu. »Pasivni kontinuitet antike« traje sve do početka 9. stoljeća.

2. Drugo razdoblje počinje nakon 800. godine. Poslije vrlo intenzivne akcije Franaka, pa Bizanta oko hrvatskog teritorija i na njemu hrvatsko društvo doživljava sveobuhvatnu transformaciju — glavni je proces u tome, doduše, pokršćavanje Hrvata koje se vjerojatno provodi tokom čitavog stoljeća i koje određuje dužinu ovog prvog »vremena događanja« u hrvatskoj povijesti, ali istodobno dolazi i do ekonomske konjunktura, izlaska Hrvata na Jadran, pojave jače državne organizacije. Sve je to bilo praćeno ujedinjavanjem raštrkanih slavenskih, hrvatskih i drugih plemena i rodova u jednu jaču organizaciju pod specifičnim imenom Hrvati.

3. Treće je razdoblje od vremena Tomislavovih nasljednika pa do Petra Krešimira IV razdoblje stagnacije. Razlozi navedeni u prvom dijelu vrijedili bi, općenito, ne samo za Hrvatsku nego i za druge slavenske zemlje u to vrijeme: Srbija je zakratko nestala pod naletima Bugara početkom 10. stoljeća, kada su Srbi već bili pokršteni, a u Rusiji je Vladimir pomogao širenje kršćanstva u drugom dijelu svoje vladavine. U Hrvatskoj, u to vrijeme, izuzetno je malo natpisa u kamenu, zapisa u kronikama, a vojna snaga je manja, sudeći po prodorima Mlečana i Samuilove vojske.

4. Oporavak je započeo sredinom 11. stoljeća, vjerojatno dijelom i pod utjecajem općeevropskih poboljšanja koja su uslijedila nakon godine 1000. Glad za zemljom, potreba za širenjem interesa, rezultirali su pripajanjem nekih dijelova bivše bizantske Dalmacije, a zatim i ujedinjavanjem sa Slavonijom, što je predstavljalo i dragocjen domet tadašnje hrvatske politike. Okretanje novim snagama — papi i Mađarima — samo je potvrda mogućnosti da se društvo prilagođava novim uvjetima i da hvata korak s Evropom. I postepena feudalizacija tome će još više pridonijeti.

5. I prva polovina 13. stoljeća bilo je razdoblje u kojem su se odigravali važni procesi, ali je barem zasada teško odrediti bi li oni mogli predstavljati i razmeđu nekih perioda hrvatske povijesti. Međutim, izuzetno je važno da se godine 1102. i 1301. počnu promatrati neovisno o historiografskim tradicijama: da im se ne prilazi kao sakrosanktnim odjelnicama cjelokupne hrvatske povijesti (u smislu »histoire totale«), nego kao važnim ili manje važnim političkim događajima i da se pokuša odrediti kakve su onda bile dugoročne posljedice tih događaja.

Ove razdiobe, kako smo ih prezentirali, i nisu u pravom smislu riječi »periodizacija«, pa čak ni »pokušaj periodizacije«. Ovo je samo odgovor na prvi dio pitanja, postavljenog u naslovu, dakle, o »etapama u razvoju hrvatskog društva«. Logično se, samo po sebi, nameće i pokušaj odgovora na drugi dio pitanja: kakve su posljedice obrazlaganja ovih teza na periodizaciju hrvatske povijesti? Odnosno, da li i dalje treba prihvaćati dosada neprijeborne činjenice — da hrvatski rani srednji vijek počinje doseobom Hrvata, ili otprilike početkom 7. stoljeća, a da razvijeni srednji vijek počinje 1102.

godine ili nekim od događaja oko te godine (primjerice, pogibija Petra Svačića)?

Čini mi se da se takva periodizacija ne može više primjenjivati. Hrvatska povijest ne počinje oko 600. godine doseobom Hrvata u današnju Hrvatsku, nego u još ranije doba, pa nužno zahvaća u kasnoantička razdoblja. Nema razloga vezivati početak srednjega vijeka i hrvatske povijesti i smještati ih zajedno, u jedan povijesni trenutak. I ako kao početke hrvatske povijesti uzmemo stvaranje takvih društvenih osobitosti u Dalmaciji i Panoniji koje će umnogome odrediti i prva stoljeća u životu Hrvata u tim krajevima te vijesti i arheološke nalaze o boravku Slavena (i Hrvata) u njihovoj prapostojbini, onda ti događaji zasigurno pripadaju kasnoantičkom razdoblju.⁹⁸

A takva, kasnoantička situacija ili doba mrtvila, doba »kada se ništa ne događa«, trajat će, i u Dalmaciji i u Panoniji, sve do 9. stoljeća, kada se, neosporno, u svakovrsnoj aktivizaciji hrvatskog društva rađa i hrvatski rani srednji vijek.

Kraj ranog i početak razvijenog srednjega vijeka valjalo bi datirati 11. stoljećem, odnosno, prevratnim procesima u vrijeme Petra Krešimira IV i Dimitrija Zvonimira. Oni su umnogome odredili zbivanja u idućim vremenima, pa čak i čitavim stoljećima. Zasigurno su mnogo važniji od tobožnjeg ugarskog osvajanja i dolaska Arpadovića na hrvatski prijesto krajem 11. i početkom 12. stoljeća.

Konačno, razmatranje o prvoj polovini 13. stoljeća nema samo svrhu da pokaže kako se i to razdoblje iz mnogo razloga može smatrati vrlo bitnim. Time, naravno, i dosada općeprihvaćenu godinu 1301. kao početak jednog novog razdoblja hrvatske povijesti, valja preispitati. Treba je promatrati u svjetlu društvene povijesti, procjenjivati u kakvu su odnosu promjene u društvu potaknute godinom 1301. nasuprot događajima bogatoj prvoj polovini 13. stoljeća.

Možda će poneki čitalac smatrati da za ovakvu razdiobu etapa hrvatske povijesti i periodizaciju jednostavno još ne postoji dovoljno prikupljenih podataka i rasprava te da se čitav ovaj rad zasniva ponajviše ipak na pretpostavkama. Mnogi su i inače skloni tradicionalnom načinu razmišljanja, pa će biti i u ovom slučaju skloniji tradicionalnom shvaćanju. Svjestan sam toga, kao i činjenice da će mojim razmišljanjima, čak i ako su većim dijelom prihvatljiva, treba pridodati i naknadna objašnjenja, a mnoga će od njih biti moguće dati tek nakon dugotrajnih istraživanja. Valja, naposljetku, imati na umu da je u svakom istraživanju nužna uska sveza između pokušaja analize i sinteze. I da bi se istraživači lakše snalazili prilikom obradbe pojedinih pitanja, treba da postoji neki nužno shematizirani pogled na šire razdoblje koji će unijeti nekakav red. U njemu će, moguće je, biti lutanja i eventualno pogrešaka.

Ova bi se koncepcija mogla najlakše braniti jednim širim radom o hrvatskoj povijesti ranoga srednjega vijeka, a takav se rad — da ne upotrijebimo već i previše upotrebljavani (i zloupotrebljavani) izraz »sinteza« — s osno-

⁹⁸ Vidi, opširnije, Goldstein, Bizant na Jadranu.

vicom u društvenom i ekonomskom razvoju te promjenama u mentalitetu, i dalje u hrvatskoj historiografiji čeka,⁹⁹ kao uostalom, i još više, za neka novija razdoblja.

Summary

ON THE STAGES OF THE DEVELOPMENT OF CROATIAN SOCIETY AND OF THE PERIODIZATION OF CROATIAN HISTORY TILL THE 13TH CENTURY

Ivo Goldstein

Historians have very rarely discussed the problem of the periodization of medieval Croatian history. It has been generally considered that the Croatian middle ages begin with the migration of the Croats to the ancient province of Dalmatia after 600AD. This early medieval period finished, according to this opinion, in the year 1102, when the Croatian throne was given to the Hungarian dynasty of Arpad.

The author claims that this traditional periodization should be replaced by a new one, based mainly on social and economic characteristics. He thinks that these periods are:

1. An early period, beginning with the reforms of Diocletian and Constantine, and continuing with specific late-antique changes in Dalmatia and Pannonia. Croatian settlement in this area did not bring about and radical changes.

2. The early middle ages begin approximately around 800AD. Croatian society develops under external pressure from, and with the help of, the Byzantine and Frankish empires and becomes, in the course of the centuries, a typical medieval society.

3. After the reign of Tomislav (before 910—after 928) the period of crisis begins. Internal strife and external invasions are only manifestations of the impotence and collapse of this poor, undeveloped society and its inability to invest large sums of money over a longer period (in an army, castles, churches, ecclesiastical hierarchy, etc.).

4. A new period of development starts in the 11th century with the reigns of Petar Krešimir IV and Dimitrije Zvonimir.

To sum up, the author suggests that the Croatian early middle ages should be considered as starting around the year 800, and finishing in the second half of the 11th c.

⁹⁹ Dvije knjige N. Klaić — »Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku« i »Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku«, Zagreb 1971. i 1975. svakako umnogome upotpunjavaju tu prazninu. Međutim, prva je knjiga napisana prije gotovo 20 godina i bez obzira na sve njihove kvalitete, vrijeme je da se napiše nova. Ako u ovom razdoblju i nije bilo mnogo novih spoznaja o hrvatskom srednjem vijeku iz aspekta političke i ekonomske povijesti, čini se da je u međuvremenu naraslo znanje i proširili se interesi historičara evropskog srednjega vijeka i stručnjaka srodnih disciplina. Osim toga, hrvatska kultura zavređuje jednu »sintezu« svoje povijesti svakih 5—10 godina, kao što je to uobičajeni ritam u nizu evropskih zemalja. Naposljetku, N. Klaić je jedini hrvatski poslijeratni historičar koji je jednom ili dvije knjige obuhvatio tako dugačko razdoblje.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAC: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUS

LEKTOR I KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Narudžbe šaljite na adresu:
Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 30.000 d

Izdavanje časopisa sufinancira
Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — travanj 1989.